

TÓTH ANDRÁS

Az Egyetemi Könyvtár a ferenci abszolutizmus korában

(1790—1823)

I. Bevezetés

A jozefinizmus korának politikai, társadalmi és kulturális szempontból egyaránt mozgalmas, az erők szabadabb mozgását biztosító éveit nehéz évtizedek váltották fel. Az 1790-es évek reformtörekvéseit lassan felőrlötte a forradalomtól rettegő konzervatív-kormányzati politika és a háborús évekkel együttjáró gazdasági válságfolyamat. A szellemi élet szűk keretek közé szorult; élénksége szinte csak a magyar nyelv modernizálásáért, életképessé tételéért és a magyar oktatási nyelvért vívott vetélkedés terén mutatkozott. A jozefinista és lipóti kor fejlődésének haladó elemeit fokozatosan semmisítette meg a központi abszolutizmus fenntartására változtatlanul törvő bécsi kormányzat és a hatalmát féltő uralkodó osztály: az abszolutista és a rendi-feudális szempontok elmosták a korábbi évek szociális eredményeit. Az eszmék szabad — a röpiratirodalom volumenében is mérhető — mozgását az ideológiai ellenőrzés merevsége váltotta fel. Az oktatásban és a tudományos életben egyre nagyobb nehézségekkel kellett megküzdeniök a gondolatszabadság híveinek. Az egyetemi oktatás szigorú ellenőrzés alá került.

Hogyan alakult ebben a korszakban az ország egyetlen állami tudományos könyvtárának élete, milyen problémák merültek fel belső életében, milyen volt viszonya a felsőoktatás szerveihez, milyen fokon, milyen jellegű társadalmi funkciót tudott betölteni? — ennek vizsgálatára teszünk kísérletet az alábbiakban, részleteket is feltáró elemző módszer segítségével.

II. Igazgatási kérdések

A magyarországi közoktatási rendszernek az a gyökeres átalakulása amely MÁRIA TERÉZIA utolsó éveit alatt, majd II. JÓZSEF uralkodásának első felében végbement, az Egyetemi Könyvtár életében is lényeges változásokat hozott — oly változásokat, amelyek alapvetően megszabták a könyvtár fejlődését a ferenci abszolutizmus korszakában is.

Az állami intézménnyé vált Egyetemi Könyvtár működésével kapcsolatos első *összefoglaló intézkedés 1774-ben*, a Pestre költözés előtt látott napvilágot.¹

A tanulmány összeállításánál felhasznált levéltári forrásanyag:

a) Országos Levéltár (OL) Helytartótanácsi Levéltár (Htt.) Departamentum literario-politicum (Lp.) — fons (f.) és positio (p.) szerint.

b) Az Egyetemi Könyvtár levéltára (EK) kelet szerint, egyes esetekben utalással az OL Htt., Lp., f. és p.-ra, ill. numerus currensre.

c) Az EK *Protocollum intimatorum Bibliothecam concernentium* c. 1778—1858 évkörű kötete (EK Prot. int.), mely sok helyen regestát, másolatot, sőt naplószerű feljegyzést is tartalmaz.

d) Ismeretlen kéztől származó könyvtártörténeti regesták az EK anyagából.

¹ Htt. 1774/4023.

Ez a rendelet az Egyetemi Könyvtárnak adta át a felosztott jezsuita rend könyvanyagát, kitért a hitelkeret mértékére, megszabta a könyvtárosok létszámát és fizetését. Ezt a csupán gyakorlati jellegű intézkedést fejlesztette tovább az 1777. évi *első Ratio Educationis*,² amikor — mint az egyetemi oktatás vonatkozásában általában — rövid, elvi jellegű utalások formájában jelölte meg az Egyetemi Könyvtár helyét tudományos életünk és oktatásügyünk rendszerében.

Ismeretes, hogy a *Ratio Educationis* alapelve szerint az egyetem fejlettebb fokon álló academia (felsőfokú középiskola), hogy az egyetemi oktatás funkciója csupán annyiban különbözik az akadémiáitól, hogy az egyházi és világi hivatalok ellátásához megkívánt előképzésén túlmenően tudományos képzést is nyújtania kell.³ E felfogás következtében az akadémiák oktatási rendjére vonatkozó megállapítások — mutatis mutandis — az egyetemi oktatásra is vonatkoznak.

Ugyanígy könyvtári vonatkozásban is: a *Ratio Educationis* 200. §-a — amely az egyetem tudományos gyűjteményeiről szól — kifejezetten utal arra, hogy az Egyetemi Könyvtárra is érvényes könyvtári alapelveket az akadémiái könyvtárakkal kapcsolatban (193—194. §) fejtí ki.

A szabályzat említett szakaszai két szempontból érdemelnek figyelmet: mutatják elsősorban azt, hogy milyen kezdeti stádiumban volt ezekben az években a magyar tudományos könyvtárügy állami területe. Ez a „hálózat” akkor az akadémiák még nem létező, szervezés alatt álló könyvtáraiból állott, ezek állományának kiépítésére anyagi erők nem álltak rendelkezésre („optantis potius, quam sperantis est”). Egyedül az Egyetemi Könyvtárat lehetett működő könyvtárnak tekinteni, azonban állományát „ingens rei librariae supellex”-nek nevezni bizony túlzás volt. Ezt a keretet tartalommal csak a következő évtizedek töltötték ki.

Vizont kétségtelen — s témánk szempontjából ez az érdekes —, hogy az 1777. évi rendelkezések tettek először kísérletet az állami tudományos könyvtári hálózat kérdéseinek rendezésére, — hogy az ekkor kifejtett alapelvek szinte a XIX. század közepéig érvényben maradtak. Ekkor vált az akadémiái könyvtárak gondviselőjévé a mindenkori történelemprofesszor; az Egyetemi Könyvtárban is ekkor került kapcsolatba az őri állás a történelmi segédtudományok és régészet tanszékével. A *Ratio Educationis* az akadémiái könyvtárak funkcióját az oktatók és a hallgatók igényének kielégítésében jelölte meg, s úgy intézkedett, hogy a beszerzés, a válogatás munkája a szakprofesszorok feladata legyen. Ez a rendszer az Egyetemi Könyvtár vonatkozásában is érvényben volt. A könyvtári szakrenddel kapcsolatban intézkedéseket — az Egyetemi Könyvtár állományának már kialakult, hagyományos rendje miatt — nem lehetett alkalmazni, a funkció vonatkozásában azonban a rendelet az Egyetemi Könyvtár feladatának a meghatározását az akadémiái könyvtárakéból bontja ki: amint az egyetemi oktatás tartalma túllép az akadémiáin, úgy kell túllépnie az Egyetemi Könyvtár állományának is az akadémiái könyvállomány mértékén és rendjén. Hosszú időre érvényesen intézkedett a *Ratio* a felügyelet kérdésében is: az Egyetemi Könyvtárat az egyetemi tanács fennhatósága alá helyezte s ugyanakkor a könyvtár

² *Ratio Educationis totiusque rei literariae per Regnum Hungariae et provincias eidem annexas. Vindobonae, 1777.* A könyvtárügyről általában a 193—194. §-ok, az egyetemi tudományos gyűjteményekről a 200. § intézkednek.

³ SZENTPÉTERY Imre: *A bölcsészettudományi kar története 1635—1935.* (A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története 4. kötet.) Bp. 1935. 135. skk. I. A *Ratio*-ra újabban: RAVASZ János: *Az 1777-i Ratio Educationis.* Bp. 1958. (Klny. Tanulmányok a neveléstudomány köréből.)

feladatai közé sorolta az egyetem egyéb tudományos gyűjteményei felett való őrködést (éremtár, múzeum).

A *Ratio Educationis* számos esetben további jogszabályok kilátásba helyezésével oldott meg oly kérdéseket, amelyek gyakorlatilag akkor nem voltak megoldhatóak. A könyvtári kérdés is alaposabb rendezést kívánt, különösen azért, mert a Budára való költöztetés⁴ számos problémát vetett fel. Az új helyzetnek megfelelő új kereteket az *1779. évi egyetemi könyvtári szabályzat* — az első magyar állami könyvtári jogszabály — volt hivatva biztosítani.⁵

A szabályzat elvi jelentőségét abban látjuk, hogy — szemben a korábbi felfogással, amely lényegileg alig lát különbséget az akadémiai könyvtárak és az Egyetemi Könyvtár között — a viszonyok realisabb mérlegelésével tartalmának egészével rámutat az Egyetemi Könyvtár különleges helyzetére, s már első §-ában határozottan utal a könyvtár nyilvános, általános közhasználati jellegére. A pénzügyi és személyzeti kérdések után a könyvtári munka elsődleges célját — a közoktatás alapelveinek megfelelően — abban szabja meg, hogy az olvasók könnyen és késedelem nélkül kapják kézhez a kért műveket. A katalógushálózat⁶ és a raktári kérdés után a beszerzés friss ütemének szükségességéről szól, és a közhasználati elv alapján hangsúlyozza, hogy „in coemptione librorum prima necessitas, splendoris vero ac magnificentiae postrema sit cura.” A szabályzat határozottan leszögezte, hogy a beszerzés főirányvonalát a karok és a szaktanárok szabják meg, viszont az igazgatónak lehetősége van ritkább művek közvetlen beszerzésére. Külön kiemeli a külföldi tudományos folyóiratok és a hazai történelemmel kapcsolatos tárgyi emlékek (érmek, feliratok stb.) beszerzésének fontosságát is.

Bár ezirányú rendelkezései nem, vagy csak igen kis mértékben valósultak meg, intézkedett a szabályzat az Egyetemi Könyvtár és a tudományos könyvtári hálózat viszonyát illetően is. Ezirányú 17. §-a úgy intézkedett, hogy — mivel a tudományos művelődés egyik legfontosabb segédeszköze a pártatlan irodalomismeret („sincera et ab omni partium sectaeque studio remota historia literaria”) — az Egyetemi Könyvtár évente állítsa össze az elmúlt év kiemelkedő hazai és külföldi könyvtermésének jegyzékét az akadémiai könyvtárak részére.

Az első *Ratio Educationis* és a könyvtári szabályzat intézkedései — bár jóval korszakunk előtt keletkeztek — lényegében megszabták azokat a formákat, amelyek közt az Egyetemi Könyvtár élete évtizedeken át folyt. A valóság persze sok esetben törte át e kereteket, az idők folyamán számos módosításra volt szükség; ez azonban érthető, ha meggondoljuk, milyen hullámzó változásokat hoztak magukkal — minden konzervatív ellenhatás ellenére — a jozefinizmus emberöltőkön keresztül ható ideológiája, a lipóti kor forrongásai, a forradalom mindenek ellenére átszivárgó eszméi, a ferenci kor ezektől való szinte hisztérikus irtózása, a folyamatos hadműveletek és gazdasági válságok.

⁴ Az átköltözkedésre SZALATNAI Rezső: *Kempelen Farkas és az Egyetem átköltöztetése Budára*. Bp. 1959. (Tanulmányok Budapest múltjából. 13. köt. 207—228. l. — Klny.: A budapesti Egyetemi Könyvtár kiadványai 6.)

⁵ *Instituta Bibliothecae Regiae Scientiarum Universitatis*. OL Htt. Lp. 1779. f. 16. p. 17. (EK 1779.). Részletesen foglalkozik vele BRUCKNER János: *A jozefinista kultúrpolitika és az Egyetemi Könyvtár 1780—1784*. Magy. Könyvszle. 1956. 112—137. l. és PÁLVÖLGYI Endre: *Bretschneider és az Egyetem 1783. évi felülvizsgálata*. Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei 1. 1962. Bp. 1962. 79—95. l.

⁶ PÁLVÖLGYI Endre: *Tárgyszókatálogos terve az Egyetemi Könyvtárban 1779—1845*. Bp. 1959. 8 l. (A Budapesti Egyetemi Könyvtár kiadványai 5. — Klny. Magy. Könyvszle. 1958. 74. köt.)

A könyvtár külső formája, belső tartalma egyaránt gyökeresen más volt 1790-ben, mint 1779-ben. A budai Várpalota zárt, nehezen megközelíthető épületét felcserélte a pesti ferences zárda épületével. Így közvetlen kapcsolatba került a lendületesen fejlődő balparti „főváros” életével. A szerzetesrendek feloszlatása, könyvvállományuk állami tulajdonba kerülése⁷ gigászi feladatokat rótt a szegényesen dotált, az energiákat személyeskedő acsarkodásokban fecsérlő, mégis hihetetlen precizitással dolgozó tudós könyvtárosok vállára. Az óriási tömegben a könyvtárba áramló könyvmennyiség befogadása, feldolgozása, szétosztása az Egyetemi Könyvtár, az akadémiák és iskolák és más intézmények között,⁸ a másodpéldányok árvereztetésének megindítása a felső határig igénybe vette a könyvtári erőket. Szinte csodálatos, hogy mindezek mellett megbízhatóan állományba tudták venni az Egyetemi Könyvtárba kerülő anyagot, s meg tudták vetni az új betűrendes kötetkatalógus alapjait. A könyvtár állománya megkétszereződött, értéke megsokszorozódott, és — bár elsősorban egyházi jellegű állomány beolvasztásáról volt szó — jellegében is átalakult, generalizálódott.

Ezt az új helyzetet vette figyelembe az a harmadik jogszabály, amely az Egyetemi Könyvtár életét korszakunkban megszabta. A *második Ratio Educationis*⁹ — bár végleges és alapjában reakciós formájában csak 1806-ban látott napvilágot — az 1790-es évek elején működött regnicoláris bizottsági munkálatokban gyökerezik. Szemben az 1777-i rendelet formai és tartalmi lazaságaival, külön fejezetben (pars III. sectio I.) foglalkozik a tudományos oktatás és kutatás segédeszközeivel: a könyvtárakkal, múzeumokkal, csillagdával, növénykertekkel, klinikákkal, vegytani laboratóriummal, bonctani intézettel, mezőgazdasági mintakertekkel és az Egyetemi Nyomdával. A könyvtári alfejezet (caput I.) első helyén már az Egyetemi Könyvtár szerepel, s a szöveg sokban átveszi az 1779-i szabályzat tartalmát: az alapos egyetemi képzés jó könyvtár nélkül elképzelhetetlen. A könyvtár állománya és szabályzata e célra alkalmas, megfelelő helyiségek létesítésére pedig megtörténtek az intézkedések (pium desiderium még két emberöltő számára!); a könyvtár mellett gazdag éremtár és kéziratár található. Igen magas igényeket támaszt a rendelkezés személyi vonatkozásban, megszabva a következő évtizedek személyi gyakorlatának elvi alapjait. Különösen sokat kíván az igazgatótól, aki minden könyvtár dísze, s akinek nemcsak a könyvtárra kell gondot viselnie, hanem tudományos hírére-nevére is. Óvakodni kell, nehogy e tisztségre „in Re publica Literaria obscuri” emberek kerüljenek, akik méltatlanok az egyetem szellemi kincseihez. Az örök is csak tudós férfiak lehetnek; egyikük a történelmi segédtudományokat, másikuk a régészetet és éremtant adja elő az egyetemen.

A beszerzéssel kapcsolatban a *Ratio Educationis* az elmúlt évtizedek gyakorlatát rögzítette: az állománygyarapítást ne csak az igazgató szabja meg, hanem a karok véleménye; a beszerzendő művek jegyzékét a helytartótanács hagyja jóvá; a beszerzést az igazgató az Egyetemi Nyomda vagy más könyv-

⁷ A könyvtári abolitio magyar folyamatának teljes feltárása még nem történt meg. Részletkutatás PÁLVOEGYI Endre: *Főúri és klerikális összefogás II. József könyvtári intézkedései ellen.* Bp. 1961. (A Budapesti Egyetemi Könyvtár kiadványai 16. Klny. Tanulmányok Budapest múltjából 14. kötet.)

⁸ A folyamat iratanyaga a Htt., ill. az EK levéltárában és utóbbi kéziratárában (J. 98—107. sz. a.).

⁹ *Ratio Educationis publicae totiusque rei literariae per Regnum Hungariae et provincias eidem annexas.* Budaë, 1806.

kereskedők útján bonyolítsa le. A desiderátumok összeállításának megkönnyítése érdekében az Egyetemi Könyvtár bocsássa a karok rendelkezésére a hírlapokat és folyóiratokat. A könyvtári rész zárómondatai az akadémiai és gimnáziumi tanári szakkönyvtárak felől intézkednek, azonban az Egyetemi Könyvtár szerepéről ezen a téren már nem tesznek említést. Ezzel lezárult az a rövid korszak, amikor a könyvtár a magyar tudományos könyvtári hálózat központja volt, illetve kellett volna lennie.

Hogyan töltötték ki az Egyetemi Könyvtár, a vele szemben megnyilvánuló igények és az igényeket kielégítő állami szervek a jogszabályok-alkotta kereteket? — ezt óhajtjuk vizsgálni a következőkben.

Könyvtárunk hosszú ideig volt az ország egyetlen nyilvános tudományos könyvtára. Ez a funkció különleges feladatokat rótt a vállára, amelyek fejlődését sok esetben megnehezítették. Második nyilvános könyvtárunknak, a SZÉCHÉNYI alapította *nemzeti könyvtárnak* 1802-i indulása kezdetben még nem könnyítette meg az Egyetemi Könyvtár helyzetét. Sőt: újabb nehézségeket jelentett. Az Egyetemi Könyvtár ugyanis 1791-ben a volt pálos kolostorban (a pesti teológiai szemináriumban) helyezte el saját, nagyrészt abolíciós eredetű teológiai anyagának nagy részét; ugyanott kapott szállást egyik írnoke is. 1803-ban — mivel az új országos könyvtárnak helyiségei még nem voltak — a helytartótanács elrendelte az Egyetemi Könyvtár által elfoglalt helyiségek kiürítését. Ezzel a könyvtár e szobákat véglegesen elvesztette.¹⁰ A kezdeti sűrűlódások után azonban a két könyvtár viszonya normalizálódott, a Nemzeti Könyvtár idővel az Egyetemi Könyvtár társává nőtt fel, s pl. a kötelepéldányszolgáltatás gyakorlati megvalósítása érdekében közösen szálltak sorompóba.

A könyvtár életét ebben a korban még csak kevésbé befolyásolta az *épület tulajdonjogának* később oly központi kérdése. A jozefinista kurzus elmúltával a ferences rend érvényesíteni óhajtotta ugyan igényeit, azonban kevés sikerrel. Máshelyt foglalkoztunk¹¹ a rend 1802-i, 1807-i és 1814-i akcióival, amelyek során legutóbb a rend azzal a nem túlságosan gyakorlati és a tudományos érdekek iránt kevés megértést tanúsító javaslattal élt, hogy az Egyetemi Könyvtár költözzön a pálos épületben kiürített szobákba. Az Egyetem már ekkor is határozottan könyvtára mellett foglalt állást. KELEMEN Imre professzor, az ügy vizsgálatára kirendelt bizottság vezetője kijelentette, hogy bár az iratanyag hiányos volta miatt a kérdés jogilag nem dönthető el, a javasolt helyiségek könyvtári célra teljesen alkalmatlanok, arra más egyetemi gyűjteményeknek van szükségük.¹² Ezzel a kérdés minden zaj nélkül lekerült a napirendről.

A ferences rend igényével egyidőben, azzal bizonyos összefüggésben merültek fel a könyvtári *épület állapotával* kapcsolatos kérdések, előrevetve árnyékát a későbbi évtizedek súlyos nehézségeinek. Ezen a téren a felsőbb szervek nem tanúsítottak megértést. A tetőcsatornák rossz állapota nedvesedést okozott; a mennyezeti gerendázat korhadása a tetőzet beomlásával fenyegetett. Végleges megoldásként már ekkor felmerült egy új könyvtári épület létesítésének gondolata, azonban még a pillanatnyi bajok megoldása is elmaradt, jóllehet néves műszaki szakemberek (így THALHER József — TOLDI Ferenc későbbi apósa — és HILD József) közreműködését is biztosították. Az egyetlen szükségmegoldás

¹⁰ EK 1791—4—6 (Htt. Lp. 1791. f. 14. p. 23.). Htt. Lp. 1803. f. 12. p. 20. FK 1803—2—22.

¹¹ TÓTH András: *Haladás és reakció küzdelme az Egyetemi Könyvtár új épülete körül.* Magyar Könyvszle. 1955. 41—71. l.

¹² EK 1814—5—24 (OL Htt. 1814. 14. 553.) és OL Htt. Lp. 1814. f. 8. p. 233. és 330.

— a könyvtári nagyterem mennyezetének 10 oszloppal való alátámasztása — a közismerten szép látványt nyújtó teremkép művészi szépségét elrontotta.¹³ A legkeményebb aggodalmak tűzrendészeti szempontból merültek fel. Rossz kályhák, vékony tűzfal, elavult vasajtók és -ablaktáblák veszélyeztették a könyvtár értékeit. Komoly intézkedés itt sem történt.¹⁴ A könyvtári berendezés korszakunkban nem fejlődött. Elvértve merülnek fel adatok a nagyterem ablakközeinek polcozásáról, ugyanott könyvszekrények elhelyezéséről, a felső ablakközök polcozásáról, az olvasótermi asztalok viaszosvászon-borításáról. Ezek a kínjukban született megoldások a raktári szükségletet kielégíteni nem tudták: a 2—3 soros raktározást minden talpalatnyi hely kihasználásával sem lehetett elkerülni.¹⁵

A háborús események csak egyszer okoztak nyugtalanságot: 1805. november 17-én, Bécs elfoglalásának hírére, a kiemelkedő könyvtári értékeket két ládában a központi állampénztárral együtt rövid időre Észékre szállították.¹⁶

A könyvtár egyébként Pest egyik legnagyobb nevezetessége volt, amelyet számos látogató keresett fel, s amelyről minden korbéli útleírás megemlékezik. Az 1786 óta rendszeresen vezetett vendégkönyv tanúsága szerint az érdeklődő látogatók száma az évi 190—200 körül mozgott.^{16a}

III. S z e m é l y z e t

Az Egyetemi Könyvtárban hosszú évtizedeken át nem változott a könyvtárosok száma. A XVIII. század nyolcvanas éveitől kezdve az igazgató (praefectus) mellett két könyvtárőr (custos), két írnok (cancellista) és egy szolga (famulus) látta el a már akkor is sokrétű könyvtári munkát. PRAY György és BRETSCHEIDER Henrik torzsalkodása a jozefinus kor végére megszűnt: PRAY egyedül maradt a porondon, azonban nem sokáig; 1790-ben nagyváradi kanonok lett, s hirtelen távozott a könyvtár éléről. November végén nevezték ki utódjává az osztrák és piarista GABELHOFER Gyulát, a theologia pastoralis tanárát.¹⁷ A választás nem volt szerencsés. Az abolíciós korszak még számos problémája várt megoldásra; erőskezü, elképzelésekkel rendelkező, pontos vezetőre lett volna szükség. GABELHOFER — aki különben a bécsi udvarnak a magyar szabadkőműves mozgalomba beszervezett besúgója volt, és mind professzori, mind könyvtárigazgatói kinevezését ezirányú tevékenységének köszönhette — nem rendelkezett e tulajdonságokkal. Amikor 1794 elején meghalt, egyéb jó emléket nem hagyott maga után, mint tökéletes pénzügyi fiaskót és szétzúllott irattárat. Mozgékony beszerzési rendszert akart kiépíteni, de teljesen figyelmen kívül hagyta a pénzügyi lehetőségeket, számolás nélkül vette át a pesti könyvkereskedőktől a különben értékes tudományos könyveket. Csupán KILIÁN 490 ft.-os,

¹³ OL Htt. Lp. 1813. f. 11. p. 20. EK 1814—3—8. OL Htt. Lp. 1817. f. 11. p. 23. és 28. EK 1817—3—19.

¹⁴ EK 1816—10—30. OL Htt. Lp. 1817. f. 8. p. 23.

¹⁵ EK 1796—4—5. OL Htt. Lp. 1804. f. 10. p. 151. EK 1810—7—3., 1817—7—14. 1818—8—25. 1820—8—1. 1820—8—10. A könyvtár igen szegényes berendezésének leltára olvasható az EK MSS J. 29. sz. vásárlási gyarapodási naplóban 484—5. l.

¹⁶ EK Prot. int. 1805—11—15.

^{16a} A vendégkönyvek: EK MSS J. 53.

¹⁷ EK 1790—11—26. Fizetése évi 800 ft., melyből 500 ft.-ot az irodalmi alap, 300 ft.-ot a nyomdai alap fizet. Besúgói szerepére, helyzetére a pesti életben BENDA Kálmán: *A magyar jakobinusok iratai.* 1—3. köt. Bp. 1952—1957. passim, különösen 1. köt. 498, 931. l.; 2. köt. 38. l.

két év óta rendezetlen számlával jelentkezett. A vizsgálat során kiderült, hogy negyedfél év alatt 3.365 ft-os deficit született évi 500 ft-os keret mellett. A helytartótanács elrendelte GABELHOFER személyes ingóságainak (velük könyveinek) elárvereztetését; azonban ezzel is csak a hiány fele térült meg. A különbözet 20 évig terhelte a könyvtár számláját. Könnyelműségének sajnálatos következménye volt, hogy utódait hosszú ideig túlságos szigorral ellenőrizték.¹⁸

Utóda, SCHÖNVISNER István, a neves régész lett, aki már 1790-ben pályázott az igazgatói állásra, de — az ekkor még igen élénk jezsuita-ellenes hangulat következtében — ekkor csak első űrnek nevezték ki. 1794. július 25-én kapta meg kinevezését. A kor haladó értelmiségi gondolkodói kinevezésében a jezsuita erők újabb térhódítását látták, mint ez HAJNÓCZY egy leveléből kitűnik.¹⁹ Korszánkunk könyvtári története az ő és kitűnő első űre, SCHWARTNER Márton nevéhez fűződik. Az a kevés fejlődés, amelyet a politikai és társadalmi viszonyok lehetővé tettek, az ő akribisztikusan pontos, tudományos módszerességű könyvtári munkájuk eredménye. SCHÖNVISNER tudományos munkásságát itt nem értékelhetjük; az elismerés külső jele volt a bölcsészeti seniorátus. Az Egyetemi Könyvtár igazgatói számára lassan örökletessé váló váradi kanonoki stallum azonban reá is erősebb vonzást gyakorolt, mint a rosszul fizetett praefectura és professzura. Az egyetemi tanács már 1811-ben ajánlotta, azonban csak hét év múlva kapta meg a kinevezést. S amikor megkapta, egész korábbi életstílusával gyökeresen szakítva, egyik napról a másikra, feletteseinek engedélye nélkül hagyta ott pesti őrhelyét: 1818. augusztus 31-én, az ügyeket úgy-ahogy SCHWARTNER kezébe adva, postakocsiba ült, s kevés ingóságát magával vive Váradra utazott. Magatartására csak egy magyarázatot találhatunk: talán a halál közeledtét érezte (augusztus 8-án végrendelkezett!), s ezért sietett az új életformába való átlépéssel. Alig egy hónap múlva már szomorú hír érkezett Váradról: a kitűnő tudós szeptember 26-án meghalt. Végrendeletében kéziratait a könyvtárra hagyta, s külön intézkedett a nála levő könyvtári könyvek visszajuttatása felől. Közel negyedszázados igazgatóságát csendes, elmélyült, rendszeres könyvtári munka, tudós és tudatos beszerzések, biztos könyvtári rend jellemezték.²⁰

Az egyetemi tanács SCHÖNVISNER lemondását nem fogadta el. Távozását önkényesnek minősítette s vicariusként SCHWARTNER Márton, a neves historikust, a göttingai egyetem volt diákját bízta meg a könyvtár vezetésével. SCHWARTNER — aki történetírói munkásságával a nemzetközi tudományos életben is komoly nevet szerzett — már régi könyvtári ember volt: 1790—1794 közt másodőr, 1794—1818 közt első űr volt. Szaktudományos tevékenysége módszeres könyvtári munkával párosult; már űr-korában intézményessé tette a külföldi beszerzési lehetőségek, a bel- és külföldi antikvárcsere alaposabb feltárását. Foglalkozott a könyvtári szakmunka részletkérdéseivel (szakrendi elhelyezés, nagyságrend és számsor viszonya); ismerte és nagyra tartotta DENIS könyvtár-elméleti munkásságát, s gondoskodott a katalógusok korszerűsítése felől.²¹

¹⁸ A vizsgálatra: OL Htt. Lp. 1794. f. 9. p. 54., f. 12. p. 26. 39., 55., 76. GABELHOFER elárverezett könyveinek jegyzéke EK MSS J. 25. és 25/A. A deficit törlése OL Htt. Lp. 1814. f. 8. p. 87 és f. 11. p. 19.

¹⁹ 1790-es folyamodása EK 1790 s. d. Kinevezése OL Htt. Lp. 1794. f. 9. p. 200. (800 ft. fizetéssel.) HAJNÓCZY levele BENDA: *I. m.* 1. köt. 1067. l.

²⁰ Távozása EK 1818—8—31. Halála OL Htt. Lp. 1818. f. 11. p. 48. és 58. Végrendelete EK 1818 s. d. és 9—21.

²¹ EK 1818—1—24. és 1823—1—5.

Bár ehhez minden feltétellel rendelkezett, könyvtári életcélját, az igazgatóságot mégsem tudta elérni. Ennek egyedüli oka az volt, hogy nem az államvallás hitét vallotta. Amikor 1819-ben az igazgatói állásra kiírták a pályázatot, 10 pályázó közül a helytartótanács mindenkit megelőzve első helyen őt javasolta;²² — kinevezése mégis elmaradt. Hiába igyekeztek a sérelmet enyhíteni — kitűnő könyvtári munkája, tudományos tevékenysége, az „integritas vitae, morum suavitas, affabilitas” elismeréseként — SCHÖNVISNER illetményeinek odaítélésével,²³ a vezetést nem kapta meg. Csak később derült ki, hogy miért nem? ALAGOVICH Sándor rosznyói püspök gátolta meg már ekkor kinevezését csupán azért, mert véleménye szerint nem lehet protestáns igazgató kezére bízni azokat a kéziratok okiratgyűjteményeket, amelyek a magyar szabadságharcok oly számos emlékét őrzik; nem lehet, mivel a protestánsok dinasztia-hűsége eleve kétséges. Amikor 1822-ben a pályázat mellőzésével került újra sor az állás betöltésére, óvfását sikerrel ismételte meg.²⁴ FEJÉR György kinevezése — bár állomáshelyét dícsérettel megértéssel SCHWARTNER haláláig nem foglalta el — törést okozott az öregedő tudós lelkében: 1823. augusztus 15-én meghalt. Ezután FEJÉR megérkezéig VESZERLE József másodőr vezette a könyvtárat.²⁵

A könyvtár kis személyzetében az igazgató irányító tevékenysége mellett lényeges szerep jutott a két őrnek. Az 1779-i szabályzat óta magas követelményeket támasztottak velük szemben. Állásukkal egyetemi tanárság járt együtt, mindkettőnek magasfokú történettudományi képzéssel kellett rendelkeznie. A fokozatos előlépések során a 400 ft. évi fizetésű másodőrök elérhették a 600 ft. fizetésű első őri, ezek pedig a 800 ft.-tal dotált igazgatói állást. Az első őri helyet korszakunkban 1790—1794 között SCHÖNVISNER István, 1794—1823 között SCHWARTNER Márton foglalta el. A másodőri helyen 1790—1794 között SCHWARTNER Márton, 1795—1799 között KATANCHICH Péter, 1799—1816 között STIPSICH Alajos Emmánuel, 1816-tól 1823-ig, első őri kinevezéséig VESZERLE József ült.

A neves régész KATANCHICH Péter — akinek egyik riválisa RÉVAI Miklós volt, s akit a már ismeretes személyzeti politika kényszerített kedvelt zágrábi professzorságának elhagyására — hamar munkaképtelenné vált. Miután a helytartótanács elutasította fizetésemelési kérelmét, elhatalmasodott rajta a „morbus melancholicus”; mind professzori, mind könyvtári munkájában SCHÖNVISNERnek kellett helyettesítenie.²⁶ Utódja (STIPSICH) részére — leszűrve a szomorú eset következtetését — 600 ft. fizetést állapítottak meg. STIPSICH lelkiismeretesen végezte munkáját; ennek elismeréseként 1804-ben fizetését

²² OL Htt. Lp. 1819. f. 11. p. 6. A pályázók: KISS Pál lelkész, az ESZTERHÁZY-családnál nevelő, SZENT-IVÁNYI József lelkész, KEILL József lelkész, BIELEK József lelkész, KALOCSAY Gáspár lelkész, SZÜCS István egyetemi paptanár, GEDEON László városi jogakadémiai tanár, NAGY Antal budai cenzor, VESZERLE József másodőr és SCHWARTNER Márton.

²³ OL Htt. Lp. 1819. 11. f. p. 48.

²⁴ WERTHEIMER Ede: *Fejér kinevezetése a pesti egyetemi könyvtár prefektusává (1822)*. Irod.tört.Közl. 1896. 431—433. l. TÓTH András: *Az Egyetemi Könyvtár Fejér György igazgatósága alatt*. Bp. 1959. (A Budapesti Egyetemi Könyvtár kiadványai 10.) 2. l. (Itt téves a pályázat 1822-i dátuma!) ALAGOVICH 1819-i állásfoglalására Staatsrat 1821/480., ahol egy orvoskari pályázattal kapcsolatban az egyik evangélikus jelölt kinevezését az 1819. évi könyvtári pályázatra hivatkozással óvja meg. SCHWARTNER tudományos és közéleti szerepére legújabbán DÜMMERTH Dezső: *Göttinga és a magyar szellemi élet*. Bp. 1962. (A Budapesti Egyetemi Könyvtár kiadványai 15.) 16., skk. I. és Úő.: *Horvát István ifjúsága (Egyetemi élet Pesten a napóleoni időkben.) Az Egyetemi Könyvtár Évkönyve* i. 1. 1962. 179—199. l. passim.

²⁵ EK 1823—8—15.

²⁶ OL. Htt. Lp. 1798. f. 9. p. 145. és 1799. f. 9. p. 150., 212.

800 ft-ra emelték, azonban egy évtized múlva újra a régi mértékre csökkentették. Hogy miért, nem tudjuk; nem tudjuk azt sem, hogy ez a szokatlan eljárás mennyiben járult hozzá pár hónap múlva bekövetkezett halálához. Az őri hely egy évig üres volt; VESZERLE József csak 1816-ban került a könyvtárhoz a pozsonyi akadémia professzori székéből.

E rövid kitekintés is világosan mutatja, milyen nehéz sorsa volt a könyvtár tudományos személyzetének. Kettős állásukkal többletmunka járt; ezt nem honorálták megfelelően. Fizetésemelésért harcolniok kellett; néha az elért eredmények is semmivé lettek. Ennek a politikának szinte természetes következménye volt a lelki betegség, a testi összeroppanás.

Éles határ választotta el egymástól az öröket és az *írnokok*at. Bár annak elvi akadályá nem volt, a könyvtár életében egyetlen egyszer fordult elő, hogy írnokból ír lett: 1781-ben KOVACHICH Márton György lett írnokból írre. S arról is csupán egyszer tudunk, hogy rajta kívül írnok őri állásra pályázott volna. SZKICSÁK András volt ez, aki az 1815. évi pályázaton jelentkezett, s akinek az összes írnokok közt egyedül volt tudományos ambíciója. Az írnoki fizetések nevelésesen alacsony volta (300 ft.) mellett szinte csodálatos, hogy nem kísérté az írnokok pályáját még több egyéni tragédia és anyagi botlás.

Az első írnoki helyet 1786—1807 közt ROSSY Ferenc, 1808—1810 közt KUTSCHERFELD János, 1810 és 1841 között BIANCOVICH János foglalta el. A második írnoki álláson 1795-ig TÖMÖR József, 1795—1804 között JÁGER Mátyás, 1804—1822 között SZKICSÁK András, 1822 után SCHOENHERR Ferenc ült. Az írnokok végezték a könyvtári aprómunkát, a munka dandárát: a beszerzésekkel kapcsolatos számtalan jegyzék több példányban való leírását, az ügyiratok másolását, az olvasótermi felügyeletet, a raktári rend ellenőrzését. A pályázatok anyagából²⁷ képet nyerhetünk társadalmi származásuk felől: pénzügyi kistisztviselők, helytartótanácsi napidíjasok, katonai, uradalmi és bírósági alkalmazottak, egyetemi hallgatók óhajtották ezt a minimálisan dotált állást elnyerni. Anyagi panaszuk, a drágulással kapcsolatos kérelmeik mindennaposak; az egyiket pár nappal alkalmazása után „gravi ob causa” már el is kellett bocsátani. Előlépési lehetőségük nincs, annak ellenére, hogy ÜRMÉNYI szerint ez az állás kifejezetten alkalmas egy ambíciózus fiatalember tudományos előképzésére.

Az állandó anyagi gondok, a többször panaszolt „szolgasors”²⁸ következtében többen távoztak más állásba (az egyetemi irodára, az új nemzeti könyvtárba), ami a könyvtári munka technikai menetében okozott töréseket. Anyagi helyzetük egy esetben (1807) súlyos visszaélésre vezetett. A könyvtár egyik legrégebb alkalmazottja volt ROSSY Ferenc; az abolíciós munkálatok legszorgalmasabb munkása, a könyvtár nagy kötetkatalógusának íródeákja. Fizetésemelési kérelmét többször elutasították, csak 1803-ban hallgatták meg. Ez a 100 ft. azonban már nem tudta megállítani a lejtőn. ROSSY lopni kezdte a könyvtári könyveket. Az ügy egy raktárrevízió alkalmával derült ki. A vizsgálat megállapította, hogy ROSSY a leltárnaplót meghamisította, a könyvtári bélyegzővel azonos méretű saját bélyegzőjével bélyegezte felül a könyvtári tulajdonjelzést. Több száz forint értékű könyvből 80 ft-ra valót már el is adott. Házkutatás, letartóztatás, több hónapos vizsgálati fogság után a tárgyalás ROSSY elmebaját, beszámíthatatlanságát állapította meg. Szabadlábra helyezték, s a kárt a könyv-

²⁷ OL Htt. Lp. 1808. f. 11. p. 44., 1810. f. 11. p. 30.

²⁸ OL Htt. Lp. 1809. f. 11. p. 7., 1810. f. 11. p. 5.

tár igazgatójával és őreivel térítették meg, a köteles ellenőrzés elmulasztása miatt.²⁹

Még nyomorúságosabb körülmények között éltek a könyvtár *famulusai*, akik obsitos katonákból, egyetemi szolgálókból, mesterlegényekből rekrutálódtak. 1774—1808 között ROCSNIK Ignác, 1808—1809 között CSERONKA András (az esküt szlovák nyelven tette le), 1809—1820 között MITKÓ János, 1820 után PINTÉR János végezte ezt a munkát: a könyvek reponálását, takarítást, fűtést, kézbesítést. ROCSNIK fizetését — aki 20 gyermekéből életbenmaradt 10 gyermek nevelési gondját is viselte — 1798-ban emelték fel évi 150 ft-ról 250 ft-ra, majd — nem sokkal halála előtt 300 ft-ra. Özvegye évi 50 ft. kegydíjat kapott. Utódja 200 ft-tal állt munkába. Munkarubát csak 1812-től kaptak, tűzifailletményben nem részesültek. MITKÓ Jánost 1820-ban, 11 évi szolgálat után bocsátották el, mivel mint „corpore et animo fractus” szolgálni képtelen. Napi 8 krajcár kegydíjat kapott.³⁰

Rendkívüli alkalmazásra negyedszázad alatt egyszer került sor: 1795-ben ideiglenes írnokeként, havi 15 ft-tal BAKOSS Mihály állt munkába, az abolíciós maradványok felszámolására.³¹

Látjuk: nem volt megnyugtató a könyvtárosok életformája. Társadalmi állásuktól függetlenül súlyos anyagi gondokkal küzdöttek, melyeket csak növelt a háborús drágulás, a pénz értékének katasztrófális romlása, majd az 1811-i devalváció, amely a fizetések összecsúszását is ötödére szállította, de az értékromlást megállítani nem tudta. Természetesen nem az említett nehézségek jellemzik elsősorban a kor könyvtárosi munkáját, azonban mégis feltűnő, hogy éppen ekkor észlelhető — tudós könyvtárostól szolgálóig — a szellemi törések gyors halálózások, többszöri visszaélések sorozata. A kielégítetlen kérések (fizetés-emelés, lakbér, tűzifa, különmunka jutalmazása) elutasítását a kicsiny kedvezmények csak elvétve orvosolták. A könyvtári gárda becsületére szolgál, hogy ilyen körülmények között úgy végezték munkájukat, ahogy végezték.

IV. Állomán y a r a p í t á s

Az Egyetemi Könyvtár működésével kapcsolatos 1774. évi alaprendelet évi 500 ft-ban szabta meg az évi rendes beszerzési keretet. Ez volt évtizedekig az az összeg, amelyre a könyvtár biztosan számíthatott. Az 1811. évi pénzügyi intézkedések során ezt az összeget évi 1500 ft-ra emelték fel, majd a stabilizáció eredményeként 1813-ban hosszú időre véglegesen 1000 ft-ban állapították meg úgy, hogy azt fele-fele arányban az egyetemialap és az Egyetemi Nyomda bocsátja rendelkezésre. Kezdetől fogva nyilvánvaló volt, hogy a rendes keret módszeres gyarapításra nem elegendő. 1796-ban úgy intézkedtek,³² hogy a rendkívüli igényeket külön kérés alapján engedélyezik. Ezt az engedékenységét azzal magyarázhatjuk, hogy a könyvtár az abolíciós anyag másodpéldányainak (később részletesen ismertetendő) árveréseiből jelentős összegeket fizetett be az állampénztárnak. A könyvtár ezekben az években, egész a devalvációig nem is panaszkodhatott: szinte minden igényét szó nélkül kielégítették. Komoly tételek is

²⁹ EK Prot. Int. 1807—5—8., 6—24., 7—14., 1808—1—8.

³⁰ A famulusokra von. lényeges adatok: OL Htt. Lp. 1798. f. 12. p. 11. 1801. f. 9. p. 156. 1807. f. 11. p. 69, 71. — 1808. f. 8. p. 135. EK 1810—4—17, 1816—12—10, 1820—7—14.

³¹ OL Htt. Lp. 1795. f. 12. p. 13.

³² EK 1796—12—13.

szerepeltek, évi 1000—3000 ft-os összegekkel. Csupán egyszer, 1799-ben kapott formális intést a könyvtár, mert az évi keretet engedély nélkül kétszeresen túllépte.³³ 1813 után azonban mereven ragaszkodtak a felsőbb szervek a keret összegéhez.

Egy 1822-ben készült kimutatásból³⁴ tudjuk, hogy 1774—1821 között beszerzésre összesen és kerekén 30 500 ft-ot kapott a könyvtár, amelyből 3000 ft-ot a tanulmányi alap, 10 500 ft-ot az egyetemi alap és 17 000 ft-ot az Egyetemi Nyomda fizetett. Ez évi átlagban 650 devalváció előtti forintot jelentett. A beszerzés lebonyolításának kereteit 1792-ben alakították ki.³⁵ A helytartótanács megállapította, hogy a könyvtár eltért az 1779-i szabályzattól. Nem vette figyelembe a kari desiderátumokat, s így beszerzése helytelen utakon jár. A helytartótanács szerint a beszerzendő művek elvileg három csoportba tartozhatnak: *a)* amelyek egy tudományos könyvtárban feltétlenül szükségesek, *b)* amelyek az oktatómunkában nélkülözhetetlenek és *c)* amelyek „sine dedecore” a könyvtárból nem hiányozhatnak. A könyvtárban felesleges beszerzések mellett hiányok állapíthatóak meg. A jövőben elsősorban a kari kívánalmakat kell figyelembe venni; ezeket az igazgató saját javaslataival kiegészítheti, azonban a végső beszerzési engedélyt a helytartótanács adja meg. A rendelet körül zajló vita során GABELHOFER a kari kívánalmak éves rendszerét kifogásolta, mint amely lehetetlenné teszi a friss anyag beszerzését, gyógymódok, orvosságok időben való ismertetését. GABELHOFER előadta, hogy beszerzéseiket belső tanácskozásokon beszéltek meg, a professzoroknak a könyvtárhoz közvetlenül beadott javaslatai alapján. A helytartótanács nem fogadta el érvelését, s csupán annyi könnyítést engedélyezett, hogy a kari kívánalmakat félevenként kellett elkészíteni. Ez politikai kérdés volt: így óhajtották a beszerzések ellenőrzését biztosítani. A jegyzékeket Szt. György és Szt. Mihály napján kellett beadni; a professzorok támogatására az Egyetemi Könyvtár köteles volt (1805-től négy példányban!) körözni a lipcsei könyvvásárok jegyzékeit.³⁶ Pár év múlva viszont a professzorok maximalista igényeit kellett korlátok közé szorítani.

Az 1811. évi pénzügyi intézkedések megszorításokat hoztak magukkal.³⁷ A felemelt keretet csak hiányok pótlására, folytatásos művek beszerzésére volt szabad fordítani; árverésen történő külön beszerzésre előzetes engedélyt kellett kérni. Az intézkedés javasolta, hogy a könyvtár inkább a jelentős, összefoglaló és drágább műveket szerezze be, az olcsóbb, monografikus műveket a professzorok vásárolják meg kézikönyvtáruk számára. Nehézséget okozott az is, hogy a keret felemeléskor nem szabták meg, hogy az összeg a konvencionális vagy az annak ötszörösét jelentő bécsi értékben számítandó-e? Természetes, hogy ekkor jelentkeztek első ízben rendszeresen a hiányokat panaszló egyetemi oktatók.

A *beszerzés módozatai* terén változatos lehetőségek álltak a könyvtár rendelkezésére. *Vétel* útján a rendes és rendkívüli beszerzési keretek, az árverési jövedelmek bizonyos hányada erejéig történtek a vásárlások, túlnyomórészt pesti könyvkereskedőktől s kisebb részben hazai vagy külföldi árveréseken. GABELHOFER igazgatása alatt — a teljes pénzügyi irrealitás következtében —

³³ EK 1799—12—3.

³⁴ OL Htt. Lp. 1822. f. 11. p. 3.

³⁵ OL Htt. Lp. 1792. f. 12. p. 13, 20, 23.

³⁶ OL Htt. Lp. 1797. f. 12. p. 31. (EK 1797—12—5). Htt. Lp. 1798. f. 12. p. 9. A kari desiderátumok szerkesztői közül kiemelendő WINTERLE jelentős kémiai igénye (219 mű), Szűrs modern filozófiai igénye és SCHÖNVISNER szerény, de válogatottan értékes jegyzéke.

³⁷ EK 1811—2—19, 1813—2—16, 1814—4—19.

szélesre nyílt a beszerzéseknek ez a kapuja. A könyvkereskedők között a pesti KILLÁN, WEIGAND, STROHMAYER, a pozsonyi LÖW, a bécsi WAPPLER és GRAEFLER szerepeltek a jegyzékeken. A könyvtár megbízottja bécsi és lipcsei árveréseken volt jelen. Számos eladásra kerülő magánkönyvtár anyagával gazdagodott az állomány, így többek között az esztéta WERTHES, a jogász STUR és a történész KOPPI Károly könyveivel. Egyszóval — a kereteket sokszorosan és engedély nélkül túllépve — úgy történt a vásárlás, mint ahogy megfelelő ellátás esetében történnie kellett volna.³⁸ Különösen érdekesek TÖMÖR József írnok levelei, amelyekben — az 1792-i koronázásra menet — bécsi árverési tapasztalatairól számol be. 200 ft-ot kapott a bécsi LUZ-cég árverésén történő vásárlásra. Érdekes műveket vett meg (pl. FABRY 130 kötetes *Staats-Kanzley* sorozatát 40 ft-ért, RETZ kardinális emlékiratait 1 ft 56 kr-ért). Jelzi, hogy igen nagy a vásárlókedv, „caeca prodigialitas” észlelhető, a 200 ft. alig ér valamit. A legmagasabb árakat az elzevierek és a klasszikus auktorok kiadásai érik el; a legnagyobb vásárlók a császár és HÖRLING könyvkereskedő. Ki kell tanulni az árverési fortélyokat, személyi kapcsolatokat kell létesíteni és teljes felhatalmazással kell elindulni, — mivel könnyebb a Hesperidák almáját megszerezni, mint Bécsben jó könyvet olcsón kapni.

GABELHOFER túlságosan is mozgékony beszerzési politikája — mint tudjuk — botránnyal végződött. A következő szigorú ellenőrzés a szélesre tárt kapukat szinte teljesen bezárta. SCHWARTNER Márton agilitásának köszönhető a könyvtár, hogy ennek ellenére sem szakadtak meg az ez irányú kapcsolatok. SCHWARTNER különleges beszerzési utakat igyekezett nyitni. Megbízottaiként szerepelnek PAFFIUS lemergi, BINZ bécsi, KAYSER augsburgi és TRÖTSCHER grazi könyvkereskedők. A londoni Akadémia kiadványait egy oda utazó magyar katonatiszt útján próbálja beszerezni; egy ismeretlen gróftól arra kér, hogy egy árverésen birtokába jutott bibliát ajándékozzon a könyvtárnak, amely biztosítja a közhasználatot. LENHOSSÉK Mihályt is megbizta bécsi árverésen való vásárlással, majd 1821-ben javasolja, hozzon az egyetemi tanács határozatot, amely a jelenlegi és jövőendő professzorokat arra kötelezi, hogy végrendeletükben valamit (késpénzt, kéziratokat, a könyvtárból hiányzó könyveket) hagyjanak a könyvtárra. Ezt kívánja a „pietas debita” aziránt a hatalmas, pénzben ki nem fejezhető könyvkincs iránt, amelynek a professzorok elsőrendű haszonélvezői. Ugyanekkor — elsőként — felveti a könyvtári célra fordítandó beiratkozási díj gondolatát is.³⁹

Az anyagi gondok találékonytá tették a könyvtár felelős gazdáit. Minden lehetőségét megragadták az olcsó beszerzésnek, néha bizony túlzásba is mentek ezen a téren. Így pl. amikor HOCHMEISTER szebeni könyvkereskedő jelezte, hogy megküldött katalógusából saját kiadványait ingyen adja a könyvtárnak, SCHWARTNER csak *ezekből* válogatott 66 ft. értékben, s egyebet nem vásárolt.⁴⁰

Külön problémát jelentett a *folyóiratok* beszerzése, éppen a folyamatosság miatt. A professzorok ragaszkodtak a folyóiratok körözéséhez, szakmai fejlődésük és kíváncsiak összeállítása miatt. Az előfizetés és körözés rendjét — miután előzetesen a könyvtár sokat panaszkodott a körözés során elvesztett példányok miatt — 1815-ben, a szigorú gazdálkodás korának elején szabályozták. Négy

³⁸ OL Htt. Lp. 1792. f. 12. p. 13. Tömör levelei EK 1792 s. n. (8–26, 9–28).

³⁹ EK 1795–1–8, 1808–6–10, 1815–5–11, 1816–2–4, 1816–4–26, 1817–6–9 és 21, 1819–9–1. SCHWARTNER javaslata EK 1821–5–5 (ezzel felsőbb szervek nem foglalkoztak!).

⁴⁰ EK 1821–6–29.

politikai (*Österreichische Kaiserliche Wiener Zeitung, Österreichischer Beobachter, Allgemeine Zeitung, Hazai Tudósítások*) és kilenc szakirodalmi jellegű külföldi periodikum előfizetését rendelték el. Az előfizetés díját részben a könyvtár, részben az Egyetem fizette. A fentiekén kívül járt még előfizetésre az *Ofner Zeitung*, a salzburgi orvosi szaklap és ingyen a *Nova Posonensia*. A rendelet szerint a szaklapokat csak kötés után szabad körözésre bocsátani. — Az alaprendelet idők folyamán kissé módosult. 1821-ben az előfizetett periodikumok köre kibővült (*Tudományos Gyűjtemény, Bibliotheca Italiana, Hamburger Politisches Journal, Literaturzeitung für katholische Religionslehrer, Katholisches Journal*), azonban sem mennyiségileg, sem minőségileg nem érte el azt a mértéket, amelyet az 1820-i összbirodalmi sajtóbehozatali rendelet lehetővé tett volna.⁴¹ E rendelkezés szerint ui. a bécsi főpostahivatal „Hauptzeitungsexpedition”-ján keresztül külföldről 30 politikai (4 angol, 7 francia, 2 olasz, 17 német) és 30 szakirodalmi (3 francia és 27 német) periodikum, — belföldről 24 politikai és 23 szakirodalmi lap lett volna rendelhető. A Habsburg abszolutizmus hazánkban is érvényesített művelődéspolitikai elveinek kötött irányvonala mellett az előfizetési árak szintje is indokolja, hogy az Egyetemi Könyvtár miért nem használta ki a lehetőségeket. A *Times* évi előfizetési díja ugyanis 900 ft. volt, amihez 18 ft. portókölség járult.

A beszerzés másik, nemrégén megnyílt forrása a *kötelespéldányok* szolgáltatása volt. E kérdés magyar vonatkozásait, kezdeti stádiumának az Egyetemi Könyvtárral való kapcsolatait máshelyt részletesen ismertettük.⁴² Megállapítottuk, hogy a magyar kötelespéldányszolgáltatás kiindulópontját alkotó 1780-i rendelet — amely az egész országra kiterjedően az Egyetemi Könyvtárnak kötelespéldányjogot biztosított — nem cenzúra-jellegű volt, hanem kifejezetten tudománypolitikai célt szolgált: közgyűjtemény, mégpedig az ország akkor egyetlen állami tudományos könyvtára részére óhajtott tudományos példányt biztosítani, s ezt a szolgáltatást kifejezetten tudományos célhoz (az Egyetemi Könyvtár tervezett tájékoztató bibliográfiai funkciójához) óhajtotta kötni.

A jozefinizmusnak ez a szép elképzelése sem úgy valósult meg, mint azt tervezői elképzelték. A lebonyolítás bürokratikus módja, a helytartótanács rendetlen ügyintézése, a kiadók és nyomdák nem egyszer rendi-politikai mezbe öltöztetett üzleties önzése következtében a beszolgáltatás aránya rossz volt, s rossz is maradt. Hiába újította meg a helytartótanács egyre szigorúbb hangnemben az alaprendeletet (1793, 1804, 1807), hiába erősödött meg a könyvtári hadrend 1802-ben a nemzeti könyvtárral, az eredmény nem változott. Olyan neves nyomdák sem ismerték fel az intézkedés jelentőségét, mint pl. az Egyetemi Nyomda, a pozsonyi LANDERER és mások. A legnagyobb nehézséget az okozta, hogy a példányok nem közvetlenül kerültek a könyvtárba, hanem a helytartótanácsi iroda útján. Az iroda kezdetben számolatlanul, később súlyra küldte a példányokat. Sok példány csonkán érkezett a könyvtárba (metszetes művek, térképmelléletek). Több kiadványfajta (pl. megye- és országgyűlési kiadványok) beszolgáltatását csak hosszú kérvényezéssel lehetett elérni.

Mindezek ellenére a kötelespéldányrendeletek jelentős mértékben járultak hozzá a könyvtár gazdagodásához. Mutatja ezt az is, hogy a könyvtár 1780-tól

⁴¹ EK 1815—12—12. Az új szabályozás EK 1821—1—30. Az összbirodalmi rendelet EK 1820—2—29.

⁴² TÓTH András: *A kötelespéldányszolgáltatás története Magyarországon*. Sajtó alatt a *Könyvtörténeti tanulmányok* (A magyar könyv 2.) c. kötetben. (A kötet késedelmes megjelenése miatt a tanulmány kézírata megtekinthető az EK kézírattárában.)

két gyarapodási naplót vezetett: egyet a vásárlásokról s egyet a kötelespéldányokról.

E naplók alapján — bár adataikat év végén nem összegezték, s a könyvtár évi statisztikai jelentést ekkor még nem készített — becslési adatok állapíthatók meg a vásárolt és a kötelespéldányból származó művek számát illetően. Az 1793—1825. évek között vezetett kötelespéldánynapló szerint e forrásból évente mintegy 100 mű, az 1786—1842 között a vásárlásokról vezetett napló szerint e forrásból évente mintegy 150 mű került a könyvtár állományába, ami kötetszámban összesen kb. évi 400 kötetnek felel meg. A gyarapodásnak ez a mértéke hosszú évtizedeken keresztül állandó maradt. Tudjuk, hogy 1819—1844 között az összes szaporulat 8757 kötet volt, ami évi átlagban 350 kötetnek felel meg.⁴³

Az *ajándékok, hagyatékok* különösen értékben voltak jelentősek. Időben és értékben elsőnek kell említeni az Egyetemi Könyvtár ma is egyik legnagyobb értékét, a *Kaprinay-féle kéziratgyűjteményt*, amely 1790 elején került a könyvtár tulajdonába. A gyűjteményt korábban a kamarai levéltár őrizte, mivel az ez irányú gyűjtés megindítása és finanszírozása KOLLONICH Lipót nevéhez fűződött. Az Egyetem formális árat adott a gyűjteményért: a vallásalapnak 500 ft-ot, 1000 elmondandó mise fejében. A köz- és birtokjogi szempontból jelentős, sok (akkor még kényes természetű) adatot tartalmazó köteteket a fiskus csak komoly megkötésekkel bocsátotta közgyűjteményi kezelésbe. Kikötötte, hogy a kéziratok használata következtében sem az államkincstárt, sem magánosokat kár nem érhet; erről a mindenkori igazgatónak és öröknek reverzalist kellett adniok. Az anyag kutatását csak a reverzalist aláíró tisztviselő jelenlétében volt szabad megengedni. PRAY és társai csak részfelelősséget vállaltak: kivették a reverzális hatálya alól azokat az iratokat, amelyeket mások már korábban használtak. A kutatás elé számos akadályt gördített a fiskus. Amikor pl. KOVACHICH Márton György *Vestigia comitiorum* c. művéhez gyűjtött adatokat, a királyi jogügyi igazgató (a MARTINOVICS-perben oly visszataszítóan szereplő NÉMETH János) a kutatást nem engedélyezte, mivel nem volt biztos benne, hogy vajon a használatra kért iratok politikai szempontból nem veszélyesek-e? KOVACHICH erre elállt kérésétől, amelyet csak 1798-ban ismételt meg, akkor már sikerrel. Nemcsak KOVACHICH-csal szemben nyilvánult meg bizalmatlanság. BATHYÁNY Ignác erdélyi püspök is óhajtotta használni a gyűjtemény egyes iratait. A helytartótanács előzetesen bekérte azok jegyzékét, majd az engedélyt csak úgy adta meg, hogy a kiadás során a birtok- és határnevek nem említhetőek. Itt a kérdésnek inkább magánjogi vonatkozásai kerültek előtérbe. — GABELHOFER a reverzális aláírását megtagadta, mivel az anyag nagy része akkor még PRAY-nál volt, azokat nem vette át, s azokról már számos másolat készült. Aggodalmai indokoltak voltak: a gyűjtemény csak 1796. június 27-én került — „paucis exceptis” — a könyvtár valóságos birtokába, a Hevenesy-gyűjteménnyel együtt.⁴⁴

Ugyanebben az évben került a könyvtár tulajdonába egy másik értékes gyűjtemény is, ZICHY Miklósné BERÉNYI Erzsébet hagyatéka, amelyet az örök-hagyó 1790-ben kelt végrendelete biztosított a könyvtár számára. A kitűnő álla-

⁴³ Vásárolt könyvek jegyzéke 1779—1842 évközből EK MSS J. 29. sz. a. Kötelespéldányok jegyzéke 1793—1825 évközből uo. J. 44. szám alatt. Az 1819—1844 közötti adatokra TÓTH András: *A pesti egyetemi könyvtár a modern fejlődés útján*. Tanulmányok Budapest múltjából. 11. Bp. 1956. 253. l.

⁴⁴ Az Egyetemi Könyvtár nagy kéziratgyűjteményeiről legújabbban TÓTH András: „*Holt*” *kéziratgyűjtemények élete*. Magy. Könyvszle. 1958. 42—50. l. A gyűjtemény átadására OL Htt. Lp. 1790. f. 18. p. 2, 42, 59. KOVACHICH kérése uo. p. 48. BATHYÁNY kérése uo. p. 84. és 89.

potban levő, művészi kötéssel ellátott kötetek nagy értéket jelentettek, sokáig — egész az új épületbe való költözésig — külön szekrényekben foglaltak helyet. Külön érdekessége e hagyatéknek, hogy benne több olyan kötet is véglegesen állami tulajdonba került, amelyeket a kiscelli trinitárius szerzetesek úgy akartak megmenteni rendjük feloszlatása alkalmával, hogy azokat ZICHYNÉ magánkönyvtárába szállítottak át.^{44a}

TRNKA Vencel orvosprofesszor tudománytörténeti és politikai szempontból igen érdekes könyvtára 1791-ben került a könyvtár birtokába.⁴⁵ Összetételben, értékben igen jelentős volt WINKLER Mihály gödrei plébános hagyatéka, — jóllehet az adományozó meglehetősen maradi politikai nézeteinek köszönhetően a könyvtár e komoly értékeket. WINKLER 1802-ben, a szerzetesrendek restaurálása alkalmával, afeletti örömeiben adta a könyvtárnak, hogy az uralkodó „eltávolítva a világi professzorokat, az irodalom oktatását újból csak a szerzetesekre bízta”. 1917 régi pénzből álló gyűjteményét (17 arany és 327 ezüst éremmel) hét kézirattal együtt adta az Egyetemnek. E kéziratok egyike a *Winkler-kódex* néven ismert, 1506-ból származó magyar nyelvemlékgyűjtemény, amely ma is a könyvtár egyik értékes darabja.⁴⁶

1809-ben újabb értékes anyaggal gazdagodott a könyvtár: JÓZSEF nádor — a Nemzeti Könyvtárnak adott hungaricumok kivételével — magánkönyvtárát az Egyetemi Könyvtárra hagyta a tulajdonjog halálig való fenntartásával és azzal a kikötéssel, hogy a forradalmi politikai irodalom számos termékét is tartalmazó könyvtárát zárt szekrényekben kell elhelyezni, s hogy anyagát csak az egyetem tanárai használhatják. Bár pár év múlva a nádor 11 ládányi könyvet visszavett, s azok csupán halála után kerültek újból a könyvtárba, az ajándék így is nagy értéket jelentett.⁴⁷ Ki kell még emelnünk RAUSCH pozsonyi kanonok kéziratos hagyatékát, KITAIBEL Pál műszerekből és díszoklevelekből álló hagyatékát, TUMPACHER József kanonok 500 kötetes, külön exlibris-szel ellátott hagyatékát, LENHOSSÉK Mihály professzor fiziológiai művekből álló ajándékát, valamint KULCSÁR István ajándékát, aki a *Hazai és Külföldi Tudósítások* egy teljes sorozatát adta a könyvtárnak.⁴⁸

Ha az állománygyarapítás részletes elemzése — a gyarapodási jegyzékek és a termés összevetése alapján — jelenlegi lehetőségeink mellett nem is végezhető el, pár érdekesebb beszerzés ismertetése bizonyos képet nyújt a könyvtári szerzeményezés célja és lehetőségei felől. 1790-ben értékes természettudományi művek beszerzésére került sor: SCHÖNBAUER professzor megbízást kapott az egyetemi múzeum katalógusának elkészítésére; ehhez számos segédkönyvre volt szüksége.⁴⁹ 1801-ben külön tanácsi engedélyre volt szükség a közismert KITAIBEL—WALDSTEIN-féle botanikai mű beszerzéséhez.⁵⁰ Hosszas tárgyalások előzték meg 1815-ben a francia *Encyclopédie Méthodique* beszerzését. A nagy lexikális művet SCHÖNVISNER az orvosi kar javaslatára helytartótanácsi engedéllyel rendelte meg. Az ügy megjárta az uralkodó íróasztalát is, aki éppen párizsi

^{44a} A ZICHY-féle könyvanyag történetét — ezzel az abolíció számos részletkérdését — feldolgozta PÁLVÖLGYI Endre a 7. jegyzetben idézett tanulmányában.

⁴⁵ EK 1791—8—5. Jegyzéke EK MSS J. 26.

⁴⁶ OL Htt. Lp. 1802. f. 9. p. 156., 1804. f. 10. p. 133, 175. A *Winkler-kódex* kézirattári jelzete EK Cod. Hung. 2.

⁴⁷ EK 1809—6—20., 1813—11—26.

⁴⁸ RAUSCH EK 1817—4—24. KITAIBEL 1818—4—14. TUMPACHER 1821—12—29. LENHOSSÉK 1822—2—21. KULCSÁR 1823—1—15.

⁴⁹ OL Htt. Lp. 1790. f. 18. p. 55. és EK 1790—8—27.

⁵⁰ EK 1801—10—27.

tartózkodása alatt adta meg a „placet”-ot. A mű hirdetett ára 1700 ft. volt; mire 1816 májusára megérkezett, a kifizetendő összeg a szállítási költségekkel együtt 2500 ft-ra emelkedett. Kiragadott példánk jól mutatják, hogy a könyvtár az anyagi lehetőségek határain belül igyekezett pótolni hiányait. Hogy ez az igyekezet mennyiben járt sikerrel, mutatják többek között LEYRER József pesti könyvkereskedő nyomtatásban is megjelent elismerő sorai. LEYRER Pest városát ismertető kis munkájában több lapot szentel a könyvtárnak, s különösen beszerzési politikájával foglalkozik részletesen. Jelzi, hogy a könyvtár csak azokat a műveket szerzi be, amelyekre a tudományos kutatás és oktatás szempontjából szükség van. Nem óhajt tehát egy mindent gyűjtő „Universal Bücher Magazin” lenni, mivel tudja, hogy a teljességet úgy sem lehet elérni, s a józan határok mellőzése lehetetlenné tenné a könyvtár funkciójának egészséges gyakorlását. A könyvtár így — mellőzve a kicsinyes büszkélkedést — a tudományos képzés nagy, humánus célját tudja szolgálni. Ha úgy gyarapítják a jövőben is, mint eddig, hasznos és rendezett közkincese marad az országnak.⁵¹

Érdekes, hogy ugyanakkor, amikor több esetben került sor természet-tudományi művek pótlására, a takarékosagra való törekvés elsősorban a társadalmi tudományok vonalán nyilvánult meg. Így pl. 1793-ban, amikor HALICZKY professzor WIELAND legújabb („letzter Hand”) kiadásának beszerzését kérte, még a különben nagyvonalú GABELHOFER is elutasította a kérést azzal, hogy a tudományos eredmények nem a több száz forintos luxuskiadásoktól függenek; a könyvtár egy kitűnő 1784-i kiadással már különben is rendelkezik. 1799-ben DE TRULLE kanonok akarta könyvtárát az Egyetemi Könyvtárra „rásózni”, hogy így kárpótlást kapjon elvesztett beneficiumáért. A 12 000 ft-ra tartott gyűjteményt a könyvtárosok 3000 ft-ra becsülték, s megállapították, hogy javarésze megvan a könyvtárban; a hiányzók — ez jellemző a magyar tudományos élet akkori hivatalos beállítottságára! — francia és olasz nyelvűek, s ezért Pesten kevésbé keresettek. SCHÖNVISNER szakvéleménye alapján a helytartótanács elállt a vásár erőszakolásától.⁵²

A szerzeményi jegyzékeket a könyvtárnak évente fel kellett terjesztenie a helytartótanácsnak; ott azok rendszerint intézkedés nélkül kerültek irattárba. Néha azonban megszólalt velük kapcsolatban a *politikai cenzúra* is. Korszakunkban az 1790-i általános cenzúrendelet szabta meg azt, hogy milyen kül- és belföldi könyvek olvasása volt tilos, volt megengedett vagy feltételesen megengedett.⁵³ A rendeletet a politikai viszonyoknak megfelelően hol enyhébben, hol szigorúbban alkalmazták. Könyvtári vonatkozásban a rendelettel kapcsolatban számos tennivaló akadt. A kormányzati rendszeres jegyzékekben közölték a könyvtárral a tilos vagy feltételesen engedélyezett művek jegyzékét; ezeket a könyvtár kötetes jegyzék formájában is vezette. A jelzett művek meglétét ellenőriznie kellett, időnként külön jegyzékeket kellett készítenie az állományában levő tilos anyagról.

⁵¹ EK 1815—6—15, 11—7, 12—10, 12—18, 1816—5—18, 21, 26. OL Kancelláriai lt. 1815/564 és 6030. A szerzeményezés értékelése LEYRER, Joseph: *Die Stadt Pest und ihre Gegend in Briefen von einem Fremden*. Pest, 1803. 52—54. l.

⁵² EK 1794 (1793—12—28), 1799—12—3. OL Htt. Lp. 1800. f. 12. p. 4.

⁵³ A cenzúrakérdésre általában SASHEGYI Oszkár: *Német felvilágosodás és magyar cenzúra 1800—1830*. Bp. 1938. és Uő.: *Zensur und Geistesfreiheit unter Joseph II.* Bp. 1958. — A sajtó vonatkozásában GORIUPP Alice: *A kormányzat sajtópolitikája és a magyar hírlapok a XVIII. század fordulóján*. Magy. Könyvszle. 1944. 19—34. l.

Az 1790. évi rendelet szövege EK 1790—9—13. és Prot. Int. 1790—10—22. — A periodikusan érkező jegyzékek az EK levéltárban (EK MSS J. 156.), a kötetes összeállítások EK MSS J. 79. sz. alatt.

Esetenként a helytartótanács külön intézkedett bizonyos kiadványok ügyében. Ellenőrizték — az éves beszerzési jegyzék alapján — a könyvtár új szerzeményeit. 1799-ben RETALLER Mátyás váradi kanonok, cenzor, az előző évi beszerzésekkel kapcsolatban tett megjegyzéseket, s jelezte, hogy a könyvtár tilos vagy gyanús műveket szerzett be. A tilos művek közül KANT *Tugend und Rechtslehre* és *Sämtliche kleine Schriften* c. műveit, SCHRÜCK egyháztörténetét és az *Allgemeine Literaturzeitung*-ot kifogásolta; gyanúsaknak vélte SCHLÖZER műveit és ENGEL magyar történetét. Pár hónap múlva a professzori desideratumokról mondott véleményt, s négy művet kifogásolt. A helytartótanács ennek nyomán óvatosságra intette az Egyetemet, s jelezte, hogy az Egyetemi Könyvtár tilos könyvet csak akkor vásárolhat, ha arra a helytartótanács előzetes engedélyt adott. 1801-ben ugyanezen az alapon tiltotta meg többek között KANT (*Streit der Fakultäten*) és FICHTE (*Wissenschaftslehre*) egyes műveinek beszerzését.⁵⁴

V. Könyvtárhasználat

A cenzúrával kapcsolatos kérdések átvezetnek a könyvtárhasználat területére. Elvi szempontból itt is a helytartótanács szabta meg a vonalat. 1791-ben pl. PRAY Györgynek is külön engedélyre volt szüksége ahhoz, hogy a könyvtár teljes anyagát használhassa. Ugyanekkor az egyetemi tanácsnak tudomására jutott, hogy a könyvtár nem elég óvatos az ifjúságnak kiadott művek ellenőrzése terén. Ezért szigorúan elrendelte, hogy a könyvtár ne adjon ki szabad olvasásra oly műveket, amelyek az erkölcs, a fegyelem és a vallás gyengítésére alkalmasak. Az Egyetemi Könyvtár iktatókönyvének egy szerény bejegyzése utal csupán arra, hogy a „tant de bruit” MONTESQUIEU *L'esprit des lois*-ja miatt tört ki: valaki szükségesnek vélte jelteni, hogy ehhez a „veszedelmes” műhöz a könyvtár olvasótermében hozzá lehet jutni. 1798-ban szigorítás következett: a „simpliciter prohibitus” és az „erga schedam” jellegű művek kiadását csak „a tudósoknak és más egészséges, mérsékelt felfogású férfiaknak” engedték meg, az ifjúságnak való kiadásukat formálisan és szigorúan eltiltották. Pár év múlva a professzorok kivételével eltiltották VOLTAIRE, ROUSSEAU és HELVETIUS minden művének olvasását. A később teljes egészében beszerzett, 1782-ben megindított francia enciklopédia filozófiai jellegű cikkei szintén hasonló tilalom alá estek.⁵⁵ A gondolat szabadságától való rettegés így nyilatkozott meg egyre erősebb módon a könyvtár életében is.

A cenzúra-kérdés és nem az Egyetemi Könyvtár története hivatott a tilos könyvekkel kapcsolatos intézkedések részletes elemzésére. Itt csupán egy-két jelentősebb, a könyvtár használata szempontjából érdekesebb elvi jellegű esetet említünk. 1806-ban egy általános utasítás jelent meg a szépirodalmi művek közolvasásával kapcsolatban. E rendelet eltiltotta a „schwärmerische Liebesromane”, a meggondolatlan fiatalokat károsan befolyásoló „Genie-Romane”, a kísértet-, rabló- és lovagregények, valamint egyéb, tartalmilag vagy stílusban értéktelen alkotások olvasásra kiadását. A cenzúra-hivatalok kötelesek voltak e szempontokat a sajtó, a magánosok rendelései és a kereskedelmi forgalom terén

⁵⁴ RETALLER jelentései EK 1799—1—30. és 6—19. Tilos könyvek vásárlása 1799—3—26, 1801—9—29.

⁵⁵ PRAY engedélye EK 1791—1—18. MONTESQUIEU 1791—4—5. Az 1798. évi rendelet EK 1798—12—24, TOWNSON 1798—10—6. VOLTAIRE stb. 1802—7—6. Az enciklopédia uo. 1804—2—3.

érvényesíteni. Gondosan ügyelt a helytartótanács a vallási szempontokra is: egy német nyelvkönyvet azért tiltott el, mivel abban a keresztény hitelvek nem érvényesültek eléggé; egy Komáromban megjelent halotti prédikációt pedig „ob aperta indifferentismi principia”; végül 1816-ban indexre tette a londoni protestáns bibliatársulat valamennyi kiadványát, s megtiltotta a „Bibliorum confraternitas”-ok működését. Érdekes a gazdasági érdekek védelmét szolgáló azon tilalom is, amely egy német hírlap egyik évfolyamát sújtotta, aholis egy cseh textilgyártmánnyal kapcsolatos kritika volt olvasható; a helytartótanács két lapnak a kötetből való kitépését (!) rendelte el.⁵⁶

A kormányzati szervek éber őrködése a kor politikai rendszeréből következett; az Egyetemi Könyvtárral kapcsolatos különös éberséget viszont azzal magyarázhatjuk, hogy a könyvtár állományának sokrétű összetétele miatt állandóan számolni lehetett a haladó eszmék (akár közvetetten is történő) kiszivárgásával.

Az 1777-i szabályzat szerint az olvasóterem naponta (szombat kivételével) nyáron 8—11 és 15—18, télen 9—12 és 14—17 óra között volt nyitva. A szombati napon a könyvtárszolga takarított, az írások a könyvek helyrerakását végezték. 1801-ben az orvosi kar — a hagyományos orvosi szombati szünnapra hivatkozva — a szombati nyitvatartás elrendelését kérte, s utalt arra, hogy az Egyetemi Könyvtár elsőrendű feladata az egyetemi szabadnapok könyvtári hasznosítása. A helytartótanács — az Egyetemi Könyvtár véleményével szemben — úgy intézkedett, hogy a könyvtár szombatnapon nyitva legyen, s hétfőn végezzék a takarítási munkákat. Az egyetemi szünnapokon viszont a könyvtár is zárva maradt. Ezzel is kifejezésre jutott az Egyetem és könyvtára nem csupán formális-adminisztratív szoros kapcsolata.⁵⁷

A tudományos könyvtárak elsőrendű nyilvánossági funkciója ebben a korban az olvasóterem működtetése volt. A kölcsönzés kisebb szerepet játszott. Minden engedély nélkül csupán az egyetemi professzorok kölcsönözhettek; az ifjúság kölcsön nem vehetett, csak az olvasótermet használhatta. Pesti és budai tanárok, orvosok, tisztviselők csak külön helytartótanácsi engedéllyel vihettek haza könyvet. Sok nehézség merült fel a professzori kölcsönzésekkel kapcsolatban. A könyvtár panaszára a helytartótanács kéthónapos kölcsönzési határidőt szabott meg, de lehetővé tette a bemutatás alapján való meghosszabbítást. A kölcsönzéseket a könyvtár kötetes formában, egyrészt a szerzők, másrészt a kölcsönzők neve szerint tartotta nyilván. A kölcsönkönyvek elemzése arra mutat, hogy a könyvtárat ilyen formában szinte csak az egyetem tanárai vették igénybe, az 1775—1817-es évekről szóló kötet tanúsága szerint évente mintegy 100—110 alkalommal.⁵⁸

A használat kérdésével szorosan összefüggenek az állományvédelem kérdései. Az Egyetemi Könyvtár évente rendszeresen, hitelkeretéhez viszonyítva, jelentős

⁵⁶ A regényekre EK 1806—4—22. és SASHEGYI Oszkár: *Német felvilágosodás* . . . 37—39. Vallási ügyekre 1801—12—15, 1804—8—7, 1816—12—20. Gazdasági ügyre 1801—7—28.

⁵⁷ 1777. évi szabályzat IV/2. (1802-től a de. nyitvatartás végig 9—12.) Szombati nyitvatartásra EK 1801—4—17. és OL Htt. Lp. 1801. f. 12. p. 16. Szünnapokra EK 1820—5—20.

⁵⁸ Professzori kölcsönzési határidő EK 1807—6—2 és OL Htt. Lp. 1807. f. 8. p. 438. EK újabb panaszra EK 1816—8—3. Kölcsönzési nyilvántartókönyvek szerzők szerint EK MSS J. 78. (1775—1817) és J. 112. (1817—1867); kölcsönzők szerint J. 48. (1788—1817), J. 76. (1775—1791) és J. 73. (1817—1843). A kölcsönzés kis mértéke nem egyedülálló. A bruxellesi Belga Királyi Könyvtárban 1837—1850 között is csak az évi 40—100 között mozgott. (REMY, F.: *Aux origines de la Bibliothèque Royale de Belgique*. Archives, Bibliothèques et Musées de Belgique. 1960. 11—71. l.)

összeget áldozott a könyvek kötetésére. A kötési munkákat egy állandó mester végezte: 1819-ig KAMMERLÖHR, azután GSTALTMAYER.⁵⁹ Azonban a könyvtár már akkor sem tudta megteremteni a kötés és a könyvromlás egyensúlyát. 1808-ban a helytartótanács megdöbbenéssel vette tudomásul, hogy a könyvtár értékes, többkötetes műveket is kölcsönöz. Az ügyet maga a könyvtár robbantotta ki azzal, hogy kölcsönadott könyv rongált állapotban való visszaszolgáltatása miatt feljelentette STÁHLY Ignác egyetemi adjunktust (aki később mint országos főorvos a könyvtár nagy pártfogója volt). A vizsgálat felmentette STÁHLY-t, a helytartótanács viszont elrendelte, hogy ezentúl rossz állapotban levő könyvet kölcsönadni tilos, visszahozatalkor a könyv állapotát ellenőrizni kell, s kártétel esetén eljárást kell indítani. 1818-ban egy értékes, többkötetes mű négy kötetében észleltek súlyos penészkárt. A helytartótanács úgy intézkedett, hogy a könyvkötő vagy a kémia professzora tegyen kísérletet a restaurálásra. Eredmény nem született: sem az öreg mester, sem a szaktudós nem tudott ellenszert javallani.⁶⁰

VI. Az egyetemi tudományos intézmények hálózata

A könyvtárral kapcsolatban szólnunk kell azokról az egyetemi intézményekről, amelyek — részben az 1777-i *Ratio Educationis* rendelkezései alapján — a könyvtárral lazább vagy szorosabb kapcsolatban álltak.

Tanszéki könyvtárakról ebben az időben még nem vagy csak alig beszélhetünk:⁶¹ csupán az Egyetem központjától és a könyvtártól távolabbeső pár intézet rendelkezett önálló könyvvállománnyal. A jogi kar történetírója helyesen jegyezte meg, hogy a tanszéki könyvtáraknak ez a hiánya az oktatást károsan befolyásolta. Az Egyetem maga sem támogatta ilyen kihelyezett könyvtárak keletkezését. Amikor 1790-ben TOLNAY Sándor, az állattan tanára az Egyetemi Könyvtár tudta nélkül közpénzből vásárolt tanszéke (ill. ami ebben a korban ezzel egyet jelentett: sajátmaga) részére könyveket, az egyetemi tanács elrendelte, hogy azokat be kell szállítani az Egyetemi Könyvtárba, fel kell őket dolgozni, s csupán a legszükségesebbeket szabad a professzor részére kiadni. Indokolás: közpénzen nem lehet magánkönyvtárat létesíteni. Kétségtelen azonban, hogy ezek a professzori magánkezdeményezések vetették meg a tanszéki könyvtárak alapját. Amikor ugyanis TOLNAY 1818-ban meghalt, az Állattani Intézet könyvtárának katalogizálásával az Egyetemi Könyvtárat bízták meg. Ilyen szándék nyilvánult meg — sikertelenül — az orvosi kar részéről is: VEZZA országos főorvos könyvtárát kari könyvtárként óhajtották megvásárolni. Az egyetemi tanács véleménye szerint egy ilyen kari könyvtár funkciója nem világos; bár a szándék dicséretes, mégis inkább az Egyetemi Könyvtár vegye át az egész anyagot. Viszont 1808-ban a helytartótanács — WINTERLE professzor javaslatára — hozzájárult ahhoz, hogy bizonyos alapvető kémiai szakkönyveket a központi könyvtári példányokon kívül a fizika, kémia és a fiziológia professzorai részére is beszerezhessenek. — Kezdetől fogva bizonyos önállóságot élvezett az egyetemi

⁵⁹ Könyvkötőkönyv 1783—1825 évkörrel, sokhelyt az árak feltüntetésével EK MSS J. 136. — 1819-ben KAMMERLÖHR 77 ft-ot kapott (EK 1819—7—15.).

⁶⁰ STÁHLY-ügy OL Htt. Lp. 1808. f. 8. p. 323, 323 1/2, 503. Penészedésre EK 1818—2—3.

⁶¹ TÓTH András: *Tanszéki könyvtárhálózatunk néhány problémája*. Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei 1. 1962. Bp. 1962. 9—19. l.

csillagda könyvtára; 1820-tól kezdve a központi könyvtártól teljesen független anyagi bázist kapott.

Helyi körülmények, egyes karok és professzorok tekintélye, szaktudományuk súlya így vetette meg — a XIX. század első negyedének végén — azokat az alapokat, amelyekből a tudományszakok differenciálódása nyomán kialakult a tanszéki könyvtárhálózat egyre szélesedő rendszere.⁶²

Az egyes intézetek könyvanyaga mellett az Egyetemi Könyvtár gondviselése alá tartozott az Egyetem *éremtára* és *múzeuma* is. Az éremtárral⁶³ való kapcsolat alapját az őri és a szakprofesszori állás személyi junktimja adta meg. Az öröknek és az igazgatónak nem csupán az éremtár gondozása volt feladatuk, hanem több esetben kellett kiszállniok ásatási leletek felmérése végett. A tekintélyes WINKLER-hagyaték feldolgozása komoly időt vett igénybe. Az éremtárat a könyvtár 1817-ben adta át az érmészeti és régészeti tanszék tulajdonába. SCHÖNVISNER mint régész-tanár sokat foglalkozott az egyetemi múzeum ügyeivel, s a természettudományi egyetemi múzeummal kapcsolatos tervekben is kiviláglik, hogy az Egyetemi Könyvtárat bizonyos kapcsolatok fűzték az egyetem más tudományos gyűjteményeihez.⁶⁴

VII. Abolíció — restitúció

Nem lenne teljes az Egyetemi Könyvtár e korszakáról alkotott kép, ha nem érintenénk azokat a kérdéseket, amelyek a jozefinista abolíció utórezgéseiként még e korban vártak megoldásra.

II. JÓZSEF 1790. február 20-án bekövetkezett halálával jelentős energiák váltak szabaddá, s hatalmas erejű küzdelem indult meg a különböző ideológiák, a mögöttük álló társadalmi-gazdasági érdekcsoportok között. A nemesi-rendi ellenzék ragaszkodott minden jozefinista változás teljes felszámolásához, s közben feledte, hogy az eltelt évek gyökeres átalakulását nem lehet meg nem történné tenni. A kormányzati szervek, különösen alsóbb szinten, nem üdvözölték kitörő örömmel az elmúlt évtized emlékezetből kitörlésének gondolatát, azonban feledték, hogy a rendi mozgalommal nem számolni, az egyház erejével szembeállni az adott viszonyok között nem reális elképzelés. Harc indult tehát kultúrpolitikai téren is, amelynek során a mindenkori erőviszonyok szabták meg az abolíció során megmozgatott, de véglegesen állami tulajdonba még nem vett könyvtömeg további sorsát is. Szabolcs megye — amely a „*filum successionis interruptum*” alapján a legélesebben követelte az „*ad pristinum statum*” visszatérést — már február 23-án megtagadta a területén található egyházi könyvanyaggal kapcsolatos korábbi intézkedések végrehajtását, s arra hivatkozott, hogy e nagy tudományos értékű, régóta gyűjtött könyvtárakat nem szabad

⁶² Állattani tanszék OL Htt. Lp. 1790. f. 18. p. 53. EK 1790—4—10, 5—24, 1818—5—16. VEZZA könyvtára Htt. Lp. 1799. f. 12. p. 14. WINTERLE kívánsága EK 1808—2—16. Csillagda EK 1802—2—16, 1815—9—15, 1817—7—1, 1820—2—1.

⁶³ KERESZTÉNYI József: *Az Egyetemi Könyvtár szerepe a XVIII—XIX. század érmészésében*. Bp. 1960. (A Budapesti Egyetemi Könyvtár kiadványai. 11. — Klny. Numizmatikai Közlöny.)

⁶⁴ Kiszállásokra EK 1813—4—10, 1817—7—22. WINKLER-hagyatékra 1804—3—6, múzeumi feladatokra 1790—7—24. A természettudományi múzeum tervére és szabályzatára EK MSS J. 160. Az Egyetem tudományos gyűjteményeivel való kapcsolatra SESTINI, D.: *Viaggio curioso-scientifico per le Valachia, Transilvania e Ungheria fino a Vienna*. Firenze, 1815. 153—4. l. (1780-i adat.)

feloszlalni. A helytartótanács kompromisszumos megoldással a leleszi konvent könyvanyagát visszaadta, a kassai jezsuita könyveket azonban elárvereztette. Győr-Moson megye pár nappal később a Győrött felhalmozott könyveket a megye iskolái között javasolta szétosztani.

Tekintettel arra, hogy számos más egyházi könyvtár (Pozsega, Pécs, Kőrös, Győr, Kőszeg, Vat) állományát érte cseppfolyós állapotban a jozefinizmus gyors vége, — a helytartótanács szükségesnek látta egy általános rendelkezés kiadását. Az április 28-i rendelet jelzi, hogy mivel a szerzetesrendek és szemináriumok további sorsa felől az országgyűlés fog dönteni, a még meglévő könyveket gondosan meg kell őrizni, a május 3-ra kitűzött árverést el kell halasztani, hogy így az esetleges visszaadásnak ne legyen akadálya.⁶⁵ A következő évek során a különböző könyvtárak sorsa a legváltozatosabban alakult. A legtiszább volt a helyzet a visszaállított *szemináriumok könyvtárainak* még meglévő anyagával kapcsolatban. Ezek nagyrésze — korábban vagy későbbben — vissza került a püspöki székhelyekre (Eger már augusztus 24-én; Zágráb vonatkozásában az aug. 31-i utasítás végrehajtása nincs feljegyezve). A nyitrai anyag maradéka 1791-ben, a váci 1795-ben érkezett régi helyére; a veszprémi könyvtár esetében a helytartótanács az érték visszatérítését rendelte el. A pozsonyi szeminárium anyagának visszajuttatására — BATHYÁNY primás merev álláspontja miatt — csak 1802-ben került sor.⁶⁶

A feloszlalt *szereztesrendek könyvanyagával* kapcsolatban a sokáig nagyjából változatlan felfogású, jozefinista szellemű állami gépezet változatlan szigorral működött tovább. Az uralkodó halála előtti napokban megtörtént árverések (Pécs, Pozsony) tovább folytatódtak: március 3-án a karánsebesi ferences, április 14-én a nagyszombati begyűjtött, június 12-én a szentmártoni premontrei könyvanyag árverése történt meg. Az abolíciós folyamat még hosszú évekig nem zárult le; a szerzetesi könyvanyagának az Egyetemi Könyvtárba való áramlása is tovább tartott. 1793-ban a győri kamarai adminisztráció jelezte, hogy a vati szerviták könyveit — amelyeknek Pestre küldését korábban a megyei hatóságok megakadályozták — a könyvtár címére hajóra tette, s hamarosan indítja a győri jezsuita anyagot is. 1795-ben magánhagyatékból kerültek karmelita könyvek a könyvtárba. 1796-ban a győri bencés főapát házi kályhájában találták meg a kőszegi jezsuita könyveket (köztük BORNEMISZA Péter 1584-i, detrekői kiadású prédikációit), s szállították ezeket hajón Pestre. Ugyanebben az évben adott utasítást a helytartótanács a lepoglavai könyvek árverésére is. A századforduló éveiben került sor a crkvenicai pálos, a fehérvári karmelita, a pécsi domonkos, valamint a besztercebányai jezsuita anyag felszámolására is. Ez utóbbiból az Egyetemi Könyvtár válogatott s a többbit a helybeli gimnáziumnak hagyta.⁶⁷

Az abolíciós könyvanyag sorsa 1790 után is ugyanaz volt, mint a rendfeloszlaltások virágkorában. Az egyes vidéki gyűjtőhelyeken felhalmozott könyv-

⁶⁵ Szabolcs m. felirata Htt. Lp. 1790. f. 18. p. 34. Győr-Moson megye felirata EK 1790—3—1. A htt. rendelet EK 1790—4—28.

⁶⁶ Eger EK 1790—7—27. Nyitra 1791—8—16. Vác 1795—9—1. Veszprém 1795—12—15. Pozsony 1790—10—8, 10—19, 1791—2—26, 3—23, 4—19. A pozsonyi könyvek jegyzéke EK MSS J. 87.

⁶⁷ Pécs OL Htt. Lp. 1790. f. 18. p. 18. Pozsony EK 1790—2—3. Karánsebes OL Htt. Lp. 1790. f. 18. p. 33. Nagyszombat EK 1790—4—14. Szentmárton OL Htt. Lp. 1790. f. 18. p. 75. VatEK 1793—10—8. Kőszeg EK 1796—3—18. Lepoglava 1792—11—9. Crkvenica 1798—2—6. Fehérvár 1799—4—23. Pécs 1801—6—2. Besztercebánya 1800—2—4., 7—22. és OL Htt. Lp. 1801. f. 12. p. 10. és 35.

anyag vagy teljes egészében az Egyetemi Könyvtárba került, s Pesten történt meg a maradék anyag válogatása, illetve a felesleges anyag árverése, — vagy az Egyetemi Könyvtár jegyzék alapján válogatott, s a feles anyagot vidéken árverezték. A befolyt összeg egy része az Egyetemi Könyvtárat illette. Az árverési maradékot „ad libram” eladták vagy bezúzták. Egyes esetekben a felesleges anyagot a papi házak rendelkezésére bocsátották,⁶⁸ illetve még árverés előtt kielégítették egyes világi intézmények igényeit, így elsősorban az akadémiák könyvtárainak szükségleteit.

1802. április 20-án e téren döntő rendelet jelent meg: az uralkodó visszaállította teljes jogaikba a három tanítórendet, hogy ezzel az oktatást kivegye a világiak kezéből, s újra egyházi ellenőrzés alá helyezze. A rendelet hat bencés, hat premontrei és három cisztercita rendházat hívott új életre, s úgy intézkedett, hogy e rendházak még fellelhető könyvanyagát is ki kell szolgáltatni. Az Egyetemi Könyvtár az egyetemi tanáshoz fordult és — elvi s technikai nehézségekre hivatkozva, — a könyvtár integritása érdekében történő közbelépést kért. A helytartótanács végül azon könyvek visszaszolgáltatását rendelte el, amelyekben kétségtelen a tulajdonjelzés, s amelyek gyorsan kikereshetőek. Ha az Egyetemi Könyvtárban többkötetes mű esetében a restauráció a mű megcsonkulását jelentené, a teljes mű a könyvtárban marad; a már elárverezett anyag terén meg-egyezést ajánlott.

Az Egyetemi Könyvtár 1803 elejére készült el a visszaadandó műveket tartalmazó jegyzékkel; az árveréseket illetően kifejtette, hogy kb. 2400 ft. értéket bocsátott a három rend könyveiből kalapács alá; a befolyt összegből 1885 ft-ot 1796-ban subsidiumra (hadiadó) fizetett be. A maradványt a könyvtömeg adminisztrációja emésztette fel. Cisztercita anyag árverésének nyomát nem találta. A helytartótanács fentiek alapján a csornai prépost kártérítési igényét el is utasította. A restitúció így könyvtári szempontból a jegyzéken szerepelt könyvek visszaadásával le is zárult. Ezekon kívül csak a fiúmei ágostonrendiek jogbiztosító kéziratait kellett kiszolgáltatni; ekkor került sor a nagyszombati szeminárium könyveinek kiadására is.⁶⁹

Az abolíciós könyvanyagból kellett az Egyetemi Könyvtárnak az *akadémiák könyvtári igényeit* is kielégíteni. A kérdés első ízben 1794-ben, SCHÖNVISNER hivatalbalépésekor merült fel. Ekkor — az általános ellenőrzés során — a helytartótanács az abolíciós massa sorsáról is érdeklődött, s jegyzékek készítését rendelte el. SCHÖNVISNER jelentette, hogy az anyagot két nagy „máglyában” a könyvtár palatiumában (nagy olvasóterem) és egy kisebb szobában őrzik. Az 1790-ben letiltott árverések folytatására még nem kaptak engedélyt, az anyagot könyvmoly és szű pusztítja. Erre rendelte el a helytartótanács, hogy az Egyetemi Nyomda válogasson az akadémiák számára, majd 1795-ben elrendelte a duplumoknak teljes leadását az akadémiák részére. E könyvtárak sanyarú helyzetével magyarázható, hogy a leleszi konvent korábban visszaadni rendelt könyvei is részben a kassai akadémiának jutottak. 1796-ban a kérdés rendezésére az Egyetemi Nyomda kapott megbízást és 4200 ft. keretet; ebből vásárolt a könyvtár által később rendezett árveréseken is. Hogy ez a kérdés

⁶⁸ EK 1790—6—4.

⁶⁹ A három rend visszaállítására általában MESZLÉNYI Antal: *A tanító szerzetesrendek visszaállítása*. A gr. Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. [3.] Bp. 1933, 303—329. I. A könyvtárak ellenértéke megtérítésének gondolata SOMOGYI államtanácsos votumból származik. Alaprendelet EK 1804—4—20. Lebonyolításra 1802—11—3, 1803—2—27. Csorna 1803—3—29. Fiúme 1803—11—2. Nagyszombat 1802—9—17.

milyen nehezen oldódott meg, mutatja, hogy LAKICS professzor, akit szintén 1796-ban bíztak meg az akadémiai könyvszükséglet kielégítésének tudományos irányításával, öt év múlva sem tudott jelentős eredményről számot adni. Ennek oka nemcsak a háborús helyzet, hanem az is, hogy míg a szerzetesi könyvanyag régi és többségében teológiai jellegű, az akadémiák igénye az oktatáshoz szükséges modernbb könyvanyagra irányult.⁷⁰

VIII. Árverések

Az abolíciós problémakörhöz szorosan kapcsolódnak, a könyvtár anyagi helyzetének konszolidálását nagy mértékben elősegítették a könyvtári árverések. A szerzetesrendek feloszlása nyomán a könyvtárban összegyűlt könyvtömegben — PRAY számítása szerint közel 100 000 kötet — számos többesplendány is volt. A könyvtömeg a normális könyvtári munkát szinte lehetetlenné tette; így már az abolíció kezdetétől gondoskodni kellett a könyvek szétirányítása felől. Ez a szétirányítás különböző csatornákon történt.

Az abolíciós könyvmozgás részletes történetének megírásával még adósi vagyunk könyvtártörténeti irodalmunknak. Az eddigi tanulmányok és az Egyetemi Könyvtár levéltárában található irat- és jegyzékanyag alapján általában megállapítható, hogy a szerzetesi könyvanyag legfontosabb, a könyvtárból hiányzó darabjai az Egyetemi Könyvtárba kerültek. További — a bécsi könyvtárakban végzendő — kutatásokra lenne szükség annak tisztázására, hogy vajon egészen kiemelkedő értékek nem kerültek-e a császári könyvtárba? A fennmaradó anyag tekintélyes része az akadémiai és az iskolai könyvtárakba vándorolt. Tudunk arról is, hogy magánszemélyek vásároltak, kaptak vagy „szereztek” az abolíciós könyvekből. Mivel azonban a könyvanyag mozgatása jelentős kiadásokkal járt, már korán felmerült az a gondolat, hogy a költségek megtérítése érdekében értékesítésről is kellene gondoskodni. Ezt a megoldást az Egyetemi Könyvtár is pártolta, mivel azt remélte, hogy az így befolyó összegek növelni fogják a beszerzési hitelkeretet. Az értékesítés legrealisabb útjának az árverés látszott.

Az árverések már korán, 1787-ben megindultak. II. JÓZSEF halála után — politikai okból — egyideig szüneteltek, majd 1791-ben újra megindultak. Elsősorban az 1791 előtti licitációk voltak a „nagy” árverések, amelyeknek jövedelmét a könyvtár jelentős mértékben új művek beszerzésére fordíthatta. E bevétel nem volt csekély: az elszámolásra kötelezett volt igazgató, PRAY jelentéséből kitűnik, hogy ezekben az években a közel 20 000 ft. bevételből mintegy 8700 ft-ot költött a könyvtár anyagának már régen esedékes felfrissítésére. A könyvtárosok nem voltak pénzügyi szakemberek, s így bizony elég sok súrlódásuk támadt az elszámolások miatt. Amikor PRAY 1791-ben kérte, hogy a munkálatokban résztvevő könyvtári személyzetet 100 arany jutalomban részesítsék, ezt a helytartótanács azzal az indokolással tagadta meg, hogy amíg nincs elszámolás, nincs jutalmazás sem. A tudós PRAYnak azonban éppen ez a terület volt idegen: még 1794-ben is 2000 ft. hiánya volt, s végül két év múlva 375 ft. befizetésével kapta meg a felmentést.

⁷⁰ Az akadémiai könyvtárak alapjegyzékét összeállító bizottságra (DEMIÉN, SCHÖNVISNER, SCHWARTNER, KREIL, NYITRAY) OL Htt. Lp. 1792. f. 12. p. 28. 1794—95-i helyzet EK 1794—8—22. OL Htt. Lp. 1794. f. 12. p. 112., 1795. f. 12. p. 13., 17.; EK 1795 s. d. 1795—10—2, 12—4. Egyetemi Nyomdának adott megbízás EK 1796—10—25. LAKICS jelentése OL Htt. Lp. 1801. f. 12. p. 41.

1795-ben — a GABELHOFER-ügyek és a PRAY-féle elszámolás lezárása után — a helytartótanács újabb árverést engedélyezett. Ekkor is szép bevétel mutatkozott: 2335 ft. Az árverésen 2020 tétel került kalapács alá; köztük egy 1533-i csonka *Szt. Pál levelei* 1 ft. 28 kr-ért. SCHÖNVISNER — aki magánkönyvtára részére egymaga 1010 ft. értékben vásárolt — újból jutalmazást javasolt, amit azonban a helytartótanács 60 ft.-os hiány miatt nem engedélyezett. Viszont az árverésből visszamaradt könyveket, „hogy ezekből is valami haszna legyen a könyvtárnak”, súlyra adatta el. Szomorú volt az 1796-i árverés eredménye: a bevett 1885 ft.-ot hadiadóra kellett befizetni, ami 1775 kötet árának az elvesztését jelentette.⁷¹

Az elszámolási problémák a helytartótanácsot az árverésekkel kapcsolatos új utasítás kiadására késztették. 1796 végén úgy intézkedtek, hogy ezentúl az árverések teljes bevételét be kell fizetni az állampénztárba; az Egyetemi Könyvtár 500 ft.-nál nagyobb összeget nem tarthat magánál, viszont az árverési bevételeknek megfelelő mértékben nyújthat be póthiteligényt.⁷² Az Egyetemi Könyvtár ekkor 1950 ft. még kintlevő összeget fizetett be. Ezzel gyakorlatilag lezárult az árveréseknek az a korszaka, amely a könyvtár állományának komoly gyarapodásával járt. A következő árverések bevétele már csak kötött formában állt a könyvtár rendelkezésére. Korszakunkban még három ilyen árverésről tudunk: 1797 végén, 1798 elején és 1806-ban. Az első kettőn elég jelentős bevételt értek el (1797-ben 5285 tételért 2662 ft.-ot). 1806-ban viszont már csak 855 ft. volt az eredmény. A gazdasági nehézségek csökkentették e téren is a vásárlókedvet.⁷³

Az eseményszámba menő, sok munkát jelentő nagy árverések mellett olykor-olykor kisebb licitációkra is sor került. 1796-ban a ZICHY-könyvtár duplumainak árverését engedélyezte a helytartótanács; 1800-ban került sor a GABELHOFER-könyvtár árverésére: 456 kötetért 237 ft. folyt be. Külön kiemelendő, hogy a cenzor a jegyzékben 60 tiltott (forradalmi és jozefinista!) és 11 tilosnak tűnő könyvet talált. Ezeket az Egyetemi Könyvtár vette át, nehogy azok az árverésen magános kezébe kerüljenek, „cum damno tam suo, quam publico.” Ugyanekkor történt meg a TRNKA-hagyaték másodpéldányainak árverése is.⁷⁴

IX. Összefoglalás

Nehéz helyzetben vagyunk, amikor — a részletek ismertetése után — korszakunk könyvtártörténeti mérlegét kell elkészítenünk.

A korszak általános történeti szempontból igen bonyolult: örökségként a jozefinizmus eszmevilágát kapja, amelyben nehezen kibogozható módon fonód-

⁷¹ PRAY elszámolására: OL Htt. Lp. 1791. f. 14. p. 27., EK 1791—5—31. OL Htt. Lp. 1792. f. 12. p. 43., 1793. f. 12. p. 23., 1794. f. 12. p. 65., 78. EK 1796—10—12. Az 1795-i árverésre EK 1795—4—3., OL Htt. Lp. 1795. f. 12. p. 51., EK 1796—3—21., 4—26., 5—31., 8—23., 11—17. OL Htt. Lp. 1796. f. 12. p. 2. Az 1796-i árverésre EK Prot. int. 1796 eleje és 9—19., OL Htt. Lp. 1797. f. 12. p. 1. A régi árverések végösszegei OL Htt. Lp. 1796. f. 12. p. 40.

⁷² EK 1796—12—13 (OL Htt. Lp. 1796. f. 12. p. 109.). EK 1797—3—1.

⁷³ EK Prot. int. 1796. dec., EK 1798—7—3., 1806—6—16., 6—26. és OL Htt. Lp. 1807. f. 11. p. 24. és 63. Árverési jegyzékek EK MSS J. 69. és 69/A. Az összes árverések nyomtatott katalógusainak korabeli gyűjteményes kötete: *Catalogi licitationum in Bibliotheca Regiae Universitatis 1787—1797.* (EK Rar. Hung. 583—588a.)

⁷⁴ EK 1793—6—22., 1798—8—9., 1799—5—24., 1800—10—21., 1801—6—9.

tak össze a társadalmi haladás pozitív jellegű, valamint a magyar politikai és kulturális függetlenséggel szembenálló tendenciák negatív jellegű szála. A francia forradalomnak a régi társadalmi rendet alapjaiban megrázó eseményei, a forradalmi gondolat hazai jelentkezése, a pár éves első magyar „reform”-korszak indulatos jelenségei, a forradalmi, majd a napóleoni háborúk hullámlázása, az ellenforradalmi erők egyre erősödő szövetsége — mindezek hozzájárultak ahhoz, hogy a hivatalos művelődéspolitikai is a reakció irányába tolódott el. Az élet szinte minden vonatkozására kiterjedő cenzúra egyre szigorúbbá vált; az 1806-i *Ratio Educationis* egész közoktatásügyünket a forradalomellenes ideológia szolgálatába állította.

Ennek a haladásellenes művelődéspolitikának felsőbb szintű, de annál engedelmesebb végrehajtója volt az egyik legreakciósabb belpolitikus, ÜRMÉNYI József közvetlen és szigorú irányítása alatt álló pesti egyetem,⁷⁵ amelynek a politikai szempontból veszedelmesnek tartott irodalmi étellel való minden kapcsolatát ellenezte a kormányzat. A professzorok előre megszabott témakörben előírt tudományos nézeteket fejtettek ki, s még KANT filozófiája is a tilos tanok közé számított. A MARTINOVICS-mozgalommal kapcsolatban állott professzoroknak (elsősorban a filozófus KREIL Antalnak és a történész KOPPI Károlynak) távoznok kellett az egyetemről. A nyelvújító RÉVAI Miklós professzúrája után a magyar irodalmat hosszú évtizedeken keresztül az elnyomó rendszer egyik leg-hívebb szolgája, CZINKE Ferenc oktatta — távol a magyar érzés legkisebb szikrájától.

Ez a haladásellenes művelődéspolitikai természetesen tisztában volt azzal, hogy a könyvtár veszedelmes intézmény, ha nem ellenőrzi kellőképpen. Mindent meg is tett az ellenőrzés érdekében! Elsősorban személyi vonalon gondoskodott biztonsága felől. Az 1790 utáni első igazgató a bécsi rendőrség szolgálatában állott. SCHWARTNER mellőzése, KATANCHICH felrendelése is ezt a személyi politikát szolgálta. Az egyébként kitűnő tudós és alapos könyvtáros SCHÖNVISNER is biztosította az ideológiai ellenőrzés folyamatosságát. Az ellenőrzés másik eszköze a cenzúra volt: ez gondoskodott a haladó gondolat könyvtári csatornáinak lezárása felől. Célja az volt, hogy lehetőleg ne kerüljön a könyvtár polcaira politikai szempontból kifogásolható anyag; vagy ha ez nem is kerülhető el, akkor azt minél kevesebben olvassák.

Ilyen körülmények között nem csodálható, hogy a könyvtár nem volt képes olyan komoly társadalmi funkció ellátására, mint pl. az akkori — a reakciós ideológia ellenőrzése alól rohamos gyorsasággal avagy lassan, de biztosan felszabaduló — francia vagy angol könyvtárak. Mégis kétségtelen azonban, hogy azért volt a könyvtárnak ilyen funkciója. Kellott is lennie, hiszen a gazdag könyvanyag nem volt teljesen elzárva a kutatás elől, tehát bizonyos mértékig *hatnia kellett* a társadalomban. Minden óvatosság ellenére személyi téren is találunk biztató elemet: elsősorban SCHWARTNER Márton hosszú szolgálatára gondolunk. Bár csupán egyetlen esetről tudunk, amikor igyekezett áthágni a korlátokat (1798-ban TOWNSON tilos útleírását vette meg a könyvtár számára), a személyével kapcsolatos állásfoglalásból, egész pályafutásából arra következtethetünk, hogy ez az eset nem volt az egyedüli. A könyvtár többi tudós gondozója és apró-

⁷⁵ Az egyetem e korbéli történetére a 300 éves jubileum alkalmával megjelent köteteken kívül ld. Tóth András: *Az Egyetem története 1635—1944 között*. (A 325 éves budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem rövid története. Bp. 1960. 13—15. l.) és DÜMMERTH Dezső: *I. m.* az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei 1. kötetében 185—193. l.

munkása, a kitűnő professzorok jelenléte önmagában is tekintélyt jelentett, s vonzotta az érdeklődőket.

Ha a beszerzés lehetőségének megteremtését nézzük: igaz, hogy az árverések talán kifogásolhatók a kótyavetye régi könyvtártörténeti kereteket szétzúzó folyamata miatt — kétségtelen, hogy ebben a korban csak az így begyűlt sokezer forint tudta megteremteni az újabb művek nagyobb tömegű beszerzését. S ha a kötelempéldányok beszolgáltatása terén nyomdászaink üzletemberek maradtak, és kevés megértést tanúsítottak a művelődés kérdései iránt, — a magyar könyvtermés legsúlyosabb része mégis felkerült a könyvtár polcaira. S ha a használatot vizsgáljuk: igaz, hogy az írott betű tiltotta a haladás nagyjainak olvasását, joggal gondolkozhatunk azon, hogy vajon azok a „viri eruditi”, akiknek szabad volt a tilos kötetek forgatása, — ha a katedrán nem is — hol, mikor és kiknek adták tovább a „tilos” eszméket. S a sors különös játékának tekinthetjük azt is, hogy számos forradalmi és jozefinista szellemű könyv éppen GABELHOFER hagyatékából került már a századfordulón a könyvtár állományába. S bármennyire is tiltották a rend éber őrei a nagy kéziratgyűjtemények használatát, KOVACHICH idő múltával csak beléjük tekinthetett, és SCHWARTNER is megtalálta az útját, hogy adataikat értékesíthesse.

A könyvtár belső fejlődése szempontjából a tárgyalt korszak szintén jelentős volt. Az állománygyarapítás különböző módjainak intenzív kihasználása, a külföldi kapcsolatok elmélyítése mellett a fejlődés legszámottevőbb tényezőjeként azt a sok éves, rengeteg emberi energiát emésztő folyamatot könyvelhetjük el, amely az abolicíós könyvtömeget feldolgozta, és a könyvtár élő anyagává tette, illetve részben más tudományos könyvtárakhoz juttatva kapcsolta be a tudományos élet vérkeringésébe. Ebből a munkából a könyvtár minden dolgozója kivette — a maga módján — a részét. GABELHOFER nagyvonalú (igaz: esődbe is vivő!) beszerzési gazdálkodásával, SCHÖNVISNER a könyvtömeg feldolgozásának precíz irányításával, SCHWARTNER a könyvtári belső munka és a tudománypolitikai szempontok széleskörű és távlati egybekapcsolásával. A többiek — örök, írkokok, szolgák — a munka aprólékos részleteinek bonyolításával.

Így a könyvtár erősen megszorodott, felfrissült állományával, kitűnő könyvtárosok technikai előkészítő munkájával várta az új korszakot. Hogy a következő emberöltőben a könyvtárat nem a könyvtári munkáért lelkesedő szakember vezette, hogy az évek során távozó örök helyét nem töltötték be, hogy így a reformkor végefelé szinte újra kellett kezdeni — az akkor modern elképzeléseknek megfelelően — a könyvtári munka kiépítését — mindez nem írható SCHÖNVISNER és társai rovására. Ők szakmai szempontból megtették a magukét!

Legyünk azonban óvatosak a végső következtetés levonása terén! Ne feledjük, hogy korszakunk alapjában mégis csak a reakció kora, hogy benne döntő szempontként a haladásellenes erők érvényesültek. Sokat ebben a korban egyetlen magyarországi állami intézmény sem tudott nyújtani, — az Egyetemi Könyvtár sem, bármilyen gazdag anyag is halmozódott fel összeroskadással fenyegető polcain, zsúfolt szekrényeiben. A lehetőségek zárt határa között azonban mégis adott: mennyiségben és minőségben megnövekedett, felfrissített állományát, forráskiadványokat, külföldi folyóiratokat — a különböző tudománysszakok tárgyi alapanyagát, amely — ha szűk csatornákon is, de — eljutott a tudomány világába és elvégezte alakító, formáló munkáját.

ANDRÁS TÓTH: DIE UNIVERSITÄTSBIBLIOTHEK VON PEST IM ZEITALTER DES FRANZISKANISCHEN ABSOLUTISMUS (1790—1823)

Die Studie befaßt sich mit der Entwicklung der damals fast einzigen staatlichen wissenschaftlichen Bibliothek Ungarns aus einer Zeit, in der die relative Freiheit des politischen und geistigen Denkens von einer, die Revolution befürchtenden konservativen Tendenz abgelöst wurde.

Von administrativem Gesichtspunkt aus waren die Grundlagen für die Entwicklung der Bibliothek durch die Grundverordnungen des Landes über öffentlichen Unterricht (*Ratio Educationis* aus den Jahren 1777 und 1806) festgelegt, insbesondere in der Bibliotheksverordnung (*Instruktion*) des Jahres 1779. Diese Rechtsnormen bestimmten die fachlichen, wissenschaftlichen und politischen Funktionen der Bibliothek, wie auch ihre Einschränkungen an Geld und Personal. Obwohl die Bibliothek seit dem Jahre 1780 über Pflichtexemplarrecht verfügte und ihre Direktoren und Kustoden in damaligen wissenschaftlichen Leben eine bedeutende Rolle spielten, ihr durch die josephinische Religionspolitik viele zehntausende wertvolle Bände aus den Beständen der abolierten geistlichen Orden zur Verfügung gestellt worden waren, kam es dennoch zu keiner richtigen Entfaltung ihrer Tätigkeit.

Der Hauptgrund dafür muß in der kulturpolitischen Anschauung des Absolutismus gesucht werden. Das Pflichtexemplarrecht konnte nur in kleinem Maße verwirklicht werden: die Druckereien hielten sich vor allem ihre eigenen geschäftlichen Interessen vor Augen. Unter den Bibliothekaren waren nur wenige progressiv denkende Männer zu finden: einer der Direktoren stand im Dienst der Wiener Polizei, der andere — übrigens ausgezeichnete Archäologe — übte während seiner ganzen Dienstzeit eine kulturpolitische Überwachung jesuitischer Art. Márton SCHWARTNER, der einzige fortschrittlich denkende Mitarbeiter der Bibliothek, der sowohl vom bibliothekarischen, als auch vom fachwissenschaftlichen Standpunkte aus der hervorragendste war, wurde eben wegen seiner progressiven Auffassung nicht zum Direktor ernannt. Aus diesem Grund konnte auch er das Wirken der Bibliothek nicht in dem Sinne gestalten, wie er es gern getan hätte. Die staatliche Zensur achtete darauf, daß der Bibliotheksbestand durch fortschrittliche Werke nicht bereichert werde; es waren zwar nur wenige solche Bücher zu finden, doch sorgte die Zensur dafür, daß auch diese nicht in die Hände „uneingeweihter“ Personen gelangen. Der jährliche Bibliotheksetat war minimal, die Bibliothek mußte die wertvollen Duplikate der vormaligen Ordensbibliotheken versteigern lassen um die notwendigsten Neuerscheinungen anschaffen zu können. Die Liste der zu erwerbenden Bücher wurden von den Universitätsprofessoren zusammengestellt, mußte aber vorerst aus politischen Rücksichten vom Universitätssenat, von der Statthalterei und manchmal sogar von der staatlichen Zensur überprüft werden. Die Liste der bereits erworbenen Veröffentlichungen ging denselben Weg. Auch der Lesesaal stand unter Kontrolle, um zu vermeiden, daß von dortaus revolutionäre Ideen verbreitet werden: VOLTAIRE, ROUSSEAU und HELVETIUS gehörten zur verbotenen Literatur.

Die Bibliothek hatte auch die Sorge, das Büchermaterial der in den achtziger Jahren des Jahrhunderts abgeschafften Ordensbibliotheken in ihre Bestände einzureihen bzw. unter den Akademien und Gymnasien zu verteilen. In dieser Hinsicht lebten die josephinischen Gedanken fort: die bischöflichen Seminare bekamen zwar ihre Bücher, soweit diese aufzufinden waren, zurück, die der vormaligen Ordensbibliotheken wurden aber entweder in die Bestände der staatlichen Bibliotheken eingereiht, verauktioniert oder den Papiermühlen übergeben. Als 1802 die drei Unterrichtsorden (Benediktiner, Prämonstratenser und Zisterzienser) wieder gestattet wurden — um damit wenigstens einen Teil des Unterrichtswesens aus den Händen der Laien zu nehmen — waren die Reste ihrer Bibliotheken kaum mehr vorzufinden.

Die Regierung trug Sorge dafür, daß die Bibliothek unter strenger politischer Überwachung bleibe: sie behielt sich die Auswahl der Mitarbeiter vor und übte eine ständige Kontrolle über die erworbenen Bücher. Unter diesen Umständen ist es kaum verwunderlich, daß die Bibliothek nicht in die Lage kam, eine wirksamere gesellschaftliche

Tätigkeit auszuüben, wie dies z. B. in Frankreich, England oder Deutschland der Fall war. Da aber die reichen Bestände der Bibliothek zu Forschungszwecken freigegeben waren und ihre Lesesäle ständig von vielen hunderten Studierenden besucht wurden, spielte sie gewissermaßen eine wichtige Rolle in der damaligen Gesellschaft. Die Summen, die durch die Auktionen zum Ankauf von Büchern verwendet wurden, wie auch das Pflichtexemplarrecht ermöglichten es — wenn auch nicht in gewünschtem Maße — daß die Leser zu den hervorragendsten Werken der ungarischen und ausländischen Literatur Zugang fanden. Obwohl die fortschrittlichen Werke nur von den verlässlichen „*viri eruditi*“ gelesen werden durften, konnten kleinliche Verbote die Durchsickerung der freien Ideen nicht verhindern.

Auf diese Weise — trotz eingeschränkter Möglichkeiten — konnte die Bibliothek dennoch etwas bieten: quantitativ und qualitativ vermehrte, erneuerte Bestände, eine wachsende Zeitschriftensammlung und ihren populären Lesesaal. Es ist bedauernd wert, daß die Bibliothek nach dieser sich ruhig entfaltenden Periode nicht unter die Leitung eines verantwortungsbewußten, dem Zeitgeist folgenden Direktors kam. Die Modernisierung der Bibliotheksarbeit und die zielbewußte Übernahme der kulturpolitischen Funktion konnte erst um 1840 erfolgen.